

Αρχαιολογικό Μουσείο Άμφισσας

Οι γυναίκες μιας λαμπρής πόλης

Από τη Νύμφη Άμφισσα
στη Λενιώ της Χάρμαινας

βιβλίο εκπαιδευτικού

Αρχαιολογικό Μουσείο Άμφισσας

Οι γυναίκες μιας λαμπρής πόλης
Από τη Νύμφη Άμφισσα
στη Λενιώ της Χάρμαινας

βιβλίο εκπαιδευτικού

Γενική επιμέλεια: Αθανασία Ψάλτη, Αγιαμαρνιώτης Γεώργιος, Κρασιά Βασιλική

Συγγραφή κειμένων: Ανθούλα Τσαρούχα, Γεώργιος Αγιαμαρνιώτης

Συγκέντρωση πληροφοριών: Νικόλαος Βαβλέκας

Οικονομική υποστήριξη: Γιώργος Αλτιπαρμάκης, Ιωάννα Παπανικολάου

Καλλιτεχνική επιμέλεια: Σπήλιος Πίστας

Σχεδιασμός: UpStage

ISBN: 978-960-386-598-8

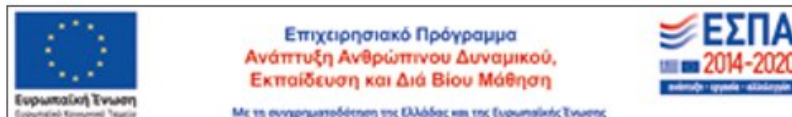
© 2023 - Υπουργείο Πολιτισμού

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού

Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων
και Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Εφορεία Αρχαιοτήτων Φωκίδος

delphi.culture.gr

Εισαγωγή	4
Πριν τη γέννηση της Ιστορίας	6
Από τους Εσπέριους Λοκρούς στον Πausανία	10
Από την ύστερη αρχαιότητα έως την Οθωμανική περίοδο	24
Από τον αγώνα για την Ανεξαρτησία έως τον εικοστό αιώνα	30
Αρχαιολογικό Μουσείο Άμφισσας	40
Υποσημειώσεις	42
Βιβλιογραφία	46
Φωτογραφίες	48

Εικ. 1 Πανοραμική φωτογραφία της Άμφισσας. Η κατοίκηση της περιοχής σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα χρονολογείται από τους προϊστορικούς χρόνους.

Η Άμφισσα είναι πρωτεύουσα της Περιφερειακής Ενότητας Φωκίδας. Η πόλη κτίσθηκε στις υπώρειες του πρόβουνου της Γκιώνας, Έλατος, και αποτέλεσε διαχρονικά σημαντικό οικονομικό, εμπορικό, πολιτιστικό και πνευματικό κέντρο της περιοχής. Την ιστορία της πόλης καθόρισαν οι ορεινοί όγκοι που την περικλείουν, ο Παρνασσός, η Γκιώνα, τα Βαρδούσια και η Οίτη, καθώς και οι μικρής έκτασης καλλιεργήσιμες εκτάσεις, οι οποίες σχηματίζονται ανάμεσά τους, αλλά και η γειτνίαση με το μαντείο των Δελφών. Μέγιστο ρόλο στην ανάπτυξη της συγκεκριμένης θέσης έπαιξαν και οι φυσικοί χερσαίοι δρόμοι που σχηματίζονται μεταξύ Παρνασσού και Γκιώνας,

καθώς και στην έξοδο του στενού της Γραβιάς, το οποίο αποτελεί ουσιαστικά το νοτιότερο τμήμα ενός φυσικού διαδρόμου ανάμεσα στην Οίτη, τη Γκιώνα, το Καλλίδρομο και τον Παρνασσό. Ο διάδρομος αυτός με τα παρακλάδια του συνέδεε ήδη από τον 14ο αι. π.Χ. τον Μαλιακό με τον Κορινθιακό κόλπο, μέσω των περασμάτων του Μπράλου και της Γραβιάς. Συνεπώς καθόριζε την επικοινωνία της περιοχής με την Κεντρική και τη Βόρεια Ελλάδα ρυθμίζοντας μετακινήσεις φύλων, στρατιωτικές επιχειρήσεις, αλλά και την εμπορική δραστηριότητα μέχρι και τους νεότερους χρόνους.

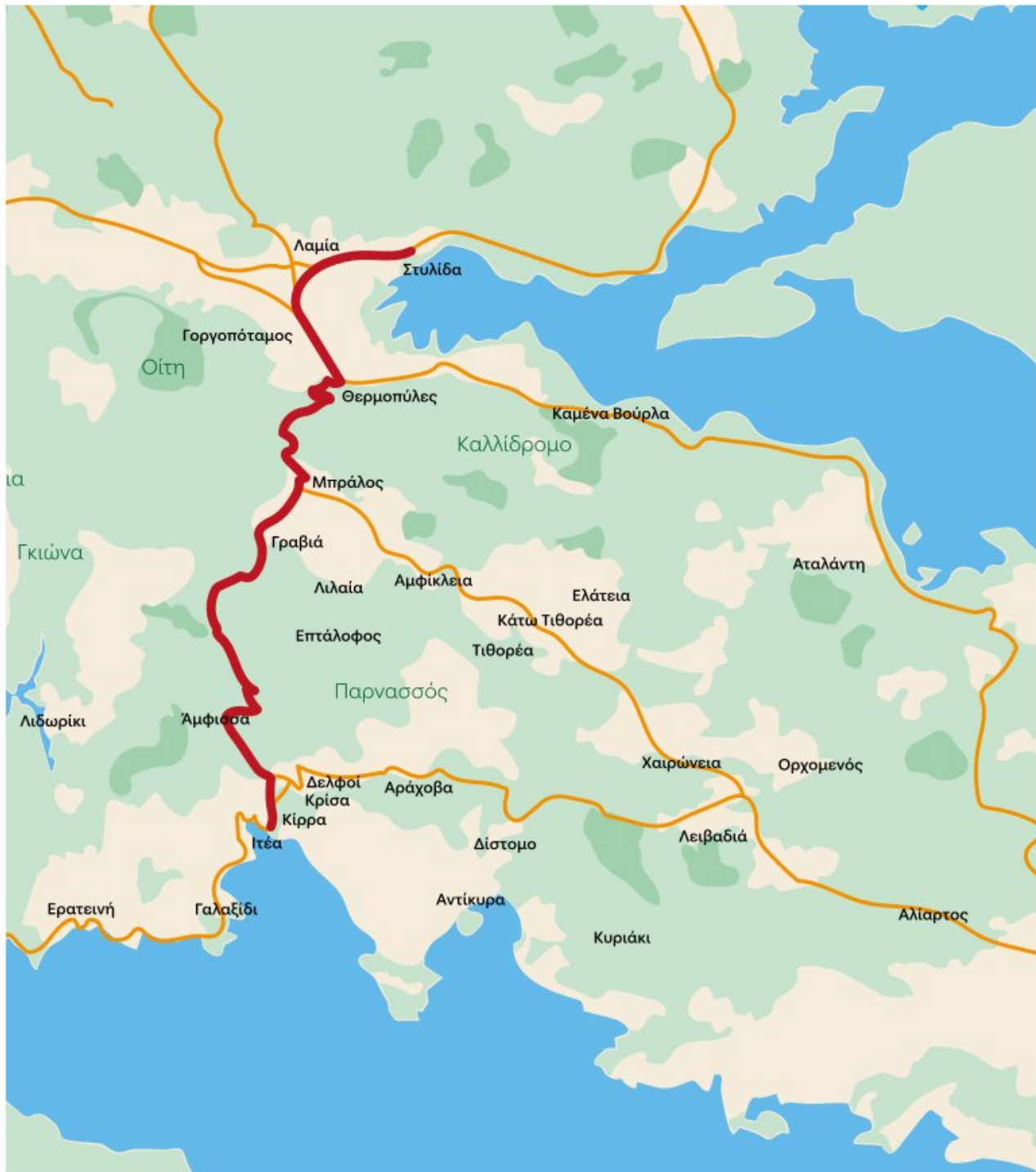
Σύμφωνα με την επικρατέστερη τοπική παράδοση, την οποία

διέσωσε ο περιηγητής Πausανίας (2ος αι. μ.Χ.), η πόλη έλαβε το όνομά της από τη νύμφη Άμφισσα¹, ενώ σύμφωνα με άλλη εκδοχή η ετυμολογία του ονόματός της προέρχεται από το ρήμα «άμφιέν-νυμι» λόγω των ορεινών όγκων, οι οποίοι την περικλείουν². Στοιχεία για την ιστορική εξέλιξη της Άμφισσας αντλούμε από τις πηγές,

την τοπογραφική έρευνα, τα σωζόμενα μνημεία, καθώς και από τα ευρήματα των ανασκαφών. Τα δεδομένα αυτά επιτρέπουν την –σε μικρό ή μεγάλο βαθμό– ανασύνθεση του δημόσιου και ιδιωτικού βίου, της θρησκευτικής λατρείας και των ταφικών εθίμων στην περιοχή, από την προϊστορική εποχή έως και τους νεότερους χρόνους.

Εικ. 2 Χάρτης στον οποίο σημειώνεται η κύρια δίοδος που συνέδεε τον Μαλιακό Κόλπο με τον Κορινθιακό Κόλπο μέσω των περασμάτων της Γραβιάς και του Μπράλου.

Η ευρύτερη περιοχή της Άμφισσας κατοικήθηκε ήδη από την 3η χιλιετία π.Χ. σύμφωνα με τα ευρήματα των αρχαιολογικών ανασκαφών, οι οποίες συνεχίζονται έως και σήμερα με εντατικούς ρυθμούς από την Αρχαιολογική Υπηρεσία στο πλαίσιο των δημόσιων και ιδιωτικών έργων. Στις γνωστές αρχαιολογικές θέσεις της 2ης χιλιετίας π.Χ. (Κίρρα, Κρίσα, Γλας Ιτέας, Δελφοί) προστέθηκε τα τελευταία έτη ένας ιδιαίτερα εκτεταμένος παραποτάμιος οικισμός, τμήματα του οποίου ερευνήθηκαν στο βόρειο άκρο της πεδιάδας του ποταμού Υλαιθου. Συγκεκριμένα, το 2014 οι ανασκαφές στην περιοχή Άμπλιανος, 1,5 χλμ. ανατολικά της Άμφισσας, αποκάλυψαν έναν άγνωστο έως τότε μυκηναϊκό θολωτό τάφο³, ο οποίος θεωρείται ότι χρησιμοποιήθηκε ως χώρος ενταφιασμού τοπικών οικογενειών από τον 14ο έως και τον 12ο αι. π.Χ. Ο τάφος αποτελεί ένα εξαιρετικά σημαντικό μνημείο για την περιοχή, σπάνιο για τη Στερεά Ελλάδα. Η αρχιτεκτονική του θολωτού τάφου είναι

τυπική: ο μακρύς δρόμος καταλήγει σε κυκλικής κάτοψης θάλαμο, ο οποίος έχει κτισθεί κατά το εκφορικό σύστημα. Όταν το μνημείο σταμάτησε να χρησιμοποιείται, σε άγνωστη εποχή η θολωτή οροφή του κατέρρευσε καλύπτοντας με αυτόν τον τρόπο τα ταφικά κτερίσματα, τα οποία έτσι προστατεύθηκαν από ενδεχόμενη αρχαιοκαπηλία, έως και την ανασκαφή του τάφου.

Ο σημαντικός αριθμός των κινήτων ευρημάτων στο εσωτερικό του θαλάμου και στον δρόμο, τα αγγεία, τα ειδώλια, τα κοσμήματα, ανάμεσα στα οποία ένα χρυσό δακτυλίδι με εικονιστική παράσταση, τα όπλα και οι σφραγιδόλιθοι, προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για τις πολιτισμικές σχέσεις της περιοχής με γειτονικές θέσεις, καθώς επίσης για εμπορικές επαφές με την Πελοπόννησο και την ευρύτερη Στερεά Ελλάδα. Επίσης προσφέρουν σημαντικά στοιχεία για τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά της τοπικής καλλιτεχνικής παραγωγής στην κεραμική και στη μικροτεχνία.

Εικ. 3 Ο θολωτός τάφος μυκηναϊκών χρόνων στο λόφο «Άμπλιανος» στην Άμφισσα. Η χρήση του τάφου χρονολογείται από τον 14ο έως και τον 12ο αι. π.Χ.

Εικ. 4 Πήλινα αγγεία μυκηναϊκών χρόνων, όπως θήλαστρο, ασκός, αλάβαστρο και ψευδόστομος αμφορέας από τον θολωτό τάφο της Άμφισσας.

Εικ. 5 Ειδώλιο γυναίκας και ζώου μυκηναϊκών χρόνων από τον θολωτό τάφο της Άμφισσας.

Εικ. 6 Εξαιρετα δείγματα μικροτεχνίας των μυκηναϊκών χρόνων από τον θολωτό τάφο της Άμφισσας: χάντρες από υαλόμαζα και ημιπολύτιμους λίθους, χρυσό δακτυλίδι με παράσταση ζώων και σφραγιδόλιθος με παράσταση ελαφιών.

Οι άγνωστες κυρίες των μυκηναϊκών ανακτόρων

Σημαντικές πληροφορίες για τη ζωή των γυναικών στη μυκηναϊκή εποχή παρέχουν τα κινητά αρχαιολογικά ευρήματα –σκεύη, κοσμήματα και έργα μικροτεχνίας– οι πινακίδες Γραμμικής Β' γραφής και οι αναπαραστάσεις γυναικών, προερχόμενες κυρίως από τις τοιχογραφίες και τα ταφικά μνημεία, όπως λάρνακες και αγγεία. Όπως προκύπτει από τα αρχεία των ανακτορικών κέντρων, τα οποία αποδίδονταν με τη Γραμμική Β' γραφή⁴, η οργάνωση της κοινωνίας κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. ήταν κατ' εξοχήν ανδροκρατική, ενώ οι γυναίκες περιορίζονταν στην ανατροφή των τέκνων, στις οικιακές εργασίες και συνέδραμαν στη βιοτεχνική παραγωγή. Η αγγειοπλαστική, η υφαντική, η παρασκευή τροφίμων και φαρμάκων, καθώς και η ενοικίαση γαιών συγκαταλέγονταν στις ασχολίες, στις οποίες συμμετείχαν οι γυναίκες. Επίσης, στις πινακίδες της Πύλου έχουν καταγραφεί γυναίκες υπόδουλες μαζί με τα παιδιά τους, με καταγωγή από τα νησιά του ΒΑ Αιγαίου και τα παράλια της Μικράς Ασίας, οι οποίες ασχολούνταν με την παραγωγή υφασμάτων⁵.

Παρά ταύτα η συμμετοχή των γυναικών ήταν καίρια στα θρησκευτικά δρώμενα, κατά τα οποία

οι γυναίκες είχαν την ιδιότητα της ιέρειας ή της λατρεύτριας, καθώς και στις ταφικές τελετές. Τα πήλινα ειδώλια γυναικών στους γνωστούς τύπους Φ, Ψ και της *κουροτρόφου*, καθώς και οι παραστάσεις γυναικών σε γραπτές ταφικές λάρνακες, όπως αυτές από τη βοιωτική Τανάγρα, δίνουν στοιχεία για τη συμμετοχή τους στις δύο κορυφαίες στιγμές του μη αυστηρά ιδιωτικού βίου, στη λατρεία της θεότητας και στον αποχαιρετισμό του προσφιλούς νεκρού. Σημαντικές επίσης είναι οι πληροφορίες των πινακίδων για γυναίκες που κατείχαν το αξίωμα της ιέρειας και σε αυτήν την περίπτωση απολάμβαναν σημαντικά οικονομικά και κοινωνικά προνόμια. Στις νεκρικές τελετές επίσης, οι γυναίκες αναλάμβαναν το τελετουργικό της φροντίδας, της περιφοράς και της ταφής των νεκρών, γυναικών και ανδρών⁶.

Μία σημαντική ομάδα αρχαιολογικών ευρημάτων, τα οποία διαφωτίζουν την κοινωνική υπόσταση των γυναικών, αποτελούν τα ταφικά κτερίσματα, όπως τα όμορφα

Εικ. 7 Πήλινη κιβωτιόσχημη λάρνακα με παράσταση πομπής θρηνηδών από την Τανάγρα, 13ος-12ος αι. π.Χ. Οι γυναικείες μορφές με τα χέρια υψωμένα φερόν το μινωικό περικόρμιο και τη φούστα που απολήγει σε κρόσσια.

Εικ. 8 Πήλινο γυναικείο ειδώλιο τύπου Ψ από την Κίρρα, 14ος-12ος αι. π.Χ. Φορά κάλυμμα κεφαλής και μακρύ φόρεμα, το οποίο καλύπτει τους σχηματοποιημένους βραχίονες και το στήθος.

κοσμήματα από χρυσό και χαλκό για τον λαιμό, τα χέρια και τα μαλλιά, τα σκεύη με έλαια και καλλυντικές αλοιφές για τον καλλωπισμό και τη φροντίδα των μαλλιών, καθώς και τα χάλκινα κάτοπτρα⁷. Εύγλωττη επιπλέον μαρτυρία για την επιμέλεια της εξωτερικής εμφάνισης προσφέρουν οι τοιχογραφίες των ανακτόρων, στις οποίες απεικονίζονται γυναίκες με καλοχτενισμένους μακριούς βοστρύχους και περίτεχνα ενδύματα, τις χαρακτηριστικές πολύχρωμες φούστες και τα στενά περικόρμια που τονίζουν το γυναικείο στήθος. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί η τοιχογραφία της «Μυκηναίας» από το θρησκευτικό κέντρο των Μυκηνών, τον λαιμό της οποίας στολίζει περίτεχνο χρυσό περιδέραιο⁸.

Παρά το γεγονός ότι οι έως τώρα μαρτυρίες για τον γυναικείο πληθυσμό στην Άμφισσα κατά τους προϊστορικούς χρόνους ήταν σχεδόν ανύπαρκτες, μετά και το πρόσφατο εύρημα του Άμπλιανου εικάζουμε ότι ο δημόσιος και ιδιωτικός

Εικ. 9 Ελεφάντινο ανάγλυφο γυναίκας, ίσως θεάς, καθιστής σε βράχο, από την ακρόπολη των Μυκηνών, 14ος αι. π.Χ. Φορά στο λαιμό περιδέραιο, περικόρμιο με γυμνά τα στήθη και μακρύ ένδυμα.

βίος των γυναικών θα ήταν μάλλον ανάλογος με αυτόν των άλλων μυκηναϊκών κέντρων. Μάλιστα, από τη μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού του μυκηναϊκού θολωτού τάφου στον Άμπλιανο προέκυψε ότι στο εσωτερικό του ήταν ενταφιασμένοι νεκροί, γυναίκες και άνδρες. Τα κτερίσματα τα οποία συνόδευαν τις ταφές, όπως κεραμική αβαφής και εικονιστικού ρυθμού, πήλινα ειδώλια γυναικών, χάλκινα σκεύη, πλήθος ψήφων από ημιπολύτιμους λίθους και φαγιεντιανή, καθώς και σφραγιδόλιθοι, προσφέρουν για πρώτη φορά στοιχεία για τις γυναίκες της Άμφισσας κατά τη 2η χιλιετία π.Χ.

Εικ. 10 Τοιχογραφία της «Μυκηναίας» από την Ακρόπολη των Μυκηνών, 13ος αι. π.Χ. Η θεά αποδίδεται με περίτεχνη κόμμωση, κοσμήματα και πλουμιστό ένδυμα. Πρόκειται για αριστούργημα της μυκηναϊκής τέχνης.

Η αρχαία Άμφισσα επί της οποίας οικοδομήθηκε η σύγχρονη πόλη, ιδρύθηκε στα άκρα του λεγόμενου Κρυσσαίου ή Κιρραίου πεδίου⁹, δηλαδή της πεδιάδας, η οποία από τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. αναγνωριζόταν ως «ιερή γη» του Απόλλωνα και την οποία ήλεγχε το μαντείο των Δελφών. Οι κάτοικοί της ανήκαν στο αρχαίο ελληνικό φύλο των Δυτικών (Εσπέριων) ή Οζόλων Λοκρών, το οποίο είχε καταλάβει το βόρειο τμήμα του Κορινθιακού κόλπου¹⁰, από την Κίρρα έως το ακρωτήριο του Αντιρρίου, συμπεριλαμβανομένης της περιοχής της Άμφισσας.

Μετά την καταστροφή των μυκηναϊκών κέντρων και την κατάρρευση του μυκηναϊκού πολιτισμού, στα τέλη του 12ου αι. π.Χ., η οποία οφείλεται σε πολλές και διαφορετικές αιτίες, όπως σεισμούς, επιδρομές, μετακινήσεις πληθυσμών, αλλά και δραματική περιβαλλοντική μεταβολή, ωφελήθηκε η λεγόμενη περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου. Το πέρασμα στην Εποχή του Σιδήρου (10ος αι. π.Χ.) έδωσε την ευκαιρία στις τοπικές κοινωνίες να αναπτύξουν τη δική τους παραγωγική βάση, καθώς και επαφές

και ανταλλαγές με αποκεντρωμένα δίκτυα. Από τον 9ο και 8ο αι. π.Χ. δεν έχουν εντοπιστεί οικιστικά κατάλοιπα παρά μόνο νεκροταφεία και μεμονωμένες ταφές. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν το εκτεταμένο νεκροταφείο στο ΝΑ άκρο της πόλης, όπου βρίσκεται σήμερα η πλατεία Ησαΐα, και ο πλούσιος κτερισμένος εγχυτρισμός (ενταφιασμός σε μεγάλο πήλινο αγγείο) στην περιοχή της συνοικίας Χάρμαινα. Τα νεκροταφεία αυτά οδηγούν στην υπόθεση ύπαρξης ενός οικισμού ή επιμέρους οικιστικών συνόλων (οργάνωση κατά κώμας), που έλαβαν τουλάχιστον από τον 6ο αι. π.Χ. τη μορφή οργανωμένης πόλης. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα κτερίσματα από τους τάφους, όπως η κεραμική, οι χάλκινες οκτώσχημες πόρπες, τα βραχιόλια, τα χρυσά στολίδια των μαλλιών και η χάλκινη φιάλη, δηλώνουν σχέσεις με την Κεντρική και τη Βόρεια Ελλάδα, καθώς και με την Κύπρο.

Μαρτυρείται ωστόσο, ότι στο τέλος του 8ου-αρχές του 7ου αι. π.Χ. οι Εσπέριοι μαζί με τους Οπούντιους Λοκρούς ίδρυσαν με μυθικό οικιστή τον Ευάνθη, γιο του θεού Διονύσου, τους Επιζεφύριους

Εικ. 11 Πήλινα αγγεία, οينوχόη, αρύβαλλος και φλασκί από τάφους της Άμφισσας της περιόδου 1050-700 π.Χ. Τα αγγεία περιείχαν υγρά και χρησιμοποιούνταν είτε ως κτερίσματα είτε για νεκρικές τελετές.

Εικ. 12-13 Κοσμήματα από τάφους της Άμφισσας της περιόδου 1050-700 π.Χ. Χάλκινα σπειροειδή ψέλια και περίτεχνοι χρυσοί σφηκωτήρες για να συγκρατούνται οι βόστρυχοι των μαλλιών. Είχαν αναποθεθεί ως κτερίσματα σε ταφικό πίθο.

Λοκρούς κοντά στο ακρωτήριο Ζεφύριο της Κάτω Ιταλίας. Παραδίδεται μάλιστα ότι σημαντικό ρόλο στην ίδρυση της αποικίας είχαν οι γυναίκες των καλύτερων λοκρικών οικογενειών, σύντροφοι των αποίκων οι οποίες εγκαταστάθηκαν μαζί τους στην ιταλική χερσόνησο, ενώ οι απόγονοί τους συγκρότησαν την αριστοκρατία των νέων Λοκρών¹¹.

Η πρώτη ιστορική μνεία της Άμφισσας γίνεται από τον Ηρόδοτο¹² στο πλαίσιο των Περσικών πολέμων (490-479 π.Χ.) και των τραγικών συνεπειών της εκστρατείας του Ξέρξη. Μετά τη μάχη των Θερμοπυλών (480 π.Χ.) και κατά την πορεία του περσικού στρατού προς την Αθήνα οι κάτοικοι των

αρχαίων φωκικών πόλεων κατέφυγαν στην Άμφισσα. Αργότερα, κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο (431-404 π.Χ.), οι Αμφισσειές συμμαχησαν με τους Σπαρτιάτες παρέχοντας βοήθεια το 426 π.Χ. στον στρατηγό Ευρύλοχο, ο οποίος είχε εκστρατεύσει εναντίον της Ναυπάκτου¹³.

Κατά τα ταραχώδη γεγονότα του Γ' Ιερού πολέμου (356-346 π.Χ.), όταν οι Φωκείς πολέμησαν κατά των Βοιωτών και των Μακεδόνων, οι Αμφισσειές τάχθηκαν κατά των πρώτων¹⁴. Τότε λαμβάνει χώρα το περιγραφόμενο από τον Πλούταρχο επεισόδιο με τις Θυιάδες, ιέρειες του Διονύσου, για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω. Τελικά οι Φωκείς ηττήθηκαν από

Εικ. 14 Χάλκινη ημισφαιρική φιάλη από την Άμφισσα, η οποία χρησιμοποιήθηκε ως το κάλυμμα ταφικού πίθου των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Εικ. 15 Χρυσή δραχμή της Αιτωλικής Συμπολιτείας, 220-205 π.Χ. Στον εμπροσθότυπο ο Ηρακλής με τη λεοντή. Στον οπισθότυπο η επιγραφή ΑΙΤΩΛΩΝ και η νύμφη Αιτωλία καθισμένη σε γαλατικές ασπίδες. Η Νίκη στο αριστερό χέρι της συμβολίζει την επιτυχή έκβαση πολεμικού γεγονότος.

Εικ. 16 Άποψη της Άμφισσας και του περίφημου ελαιώνα της. Μετά τον Α΄ Ιερό πόλεμο το Κρυσσαίο πεδίο αποτέλεσε την «Ιερά Χώρα» του Απόλλωνα, παρουσία του δελφικού μαντείου.

τον Φίλιππο Β΄ των Μακεδόνων και οι Αμφισσείς παρουσιάσθηκαν στο πλευρό των νικητών λόγω της αρχικής στάσης τους.

Παρά ταύτα, οι σχέσεις της Άμφισσας με τους Δελφούς θεωρείται ότι διαταράχθηκαν αμέσως μετά την ειρήνευση, επειδή σύμφωνα με αθηναϊκές κατηγορίες στο αμφικτυονικό συνέδριο του 339 π.Χ. οι Αμφισσείς εκμεταλλεύονταν την περιοχή που είχε οριστεί ως η *ιερά χώρα* του μαντείου. Τότε τους επιβλήθηκε πρόστιμο, το οποίο οι

Αμφισσείς αρνήθηκαν να πληρώσουν, γι' αυτό οι Αμφικτύονες ζήτησαν από τον Φίλιππο να τους τιμωρήσει ως ιερόσυλους¹⁵. Το 338 π.Χ. ο Φίλιππος εισέβαλε στην Άμφισσα και φέρεται ότι την κατέστρεψε¹⁶. Ωστόσο η σύγχρονη έρευνα δεν δέχεται τον ολοκληρωτικό αφανισμό της, δεδομένου ότι λίγα έτη μετά την εισβολή του Φιλίππου η πόλη ήταν σε ανάπτυξη¹⁷.

Παρά τις εχθρικές σχέσεις με το μαντείο, όταν οι Γαλάτες προσπάθησαν το 279 π.Χ. να λεηλατήσουν

το ιερό των Δελφών, οι Αμφισσειές έστειλαν 400 οπλίτες για την απόκρουσή τους. Έκτοτε η άνοδος των Αιτωλών, οι οποίοι πρωτοστάτησαν στην αντιμετώπιση του κινδύνου, και η ίδρυση της Αιτωλικής Συμπολιτείας συνέτειναν να δεθεί η Άμφισσα στο άρμα των Αιτωλών και να εμφανίζεται σταθερά ως σύμμαχος και βοηθός τους. Αυτή η συστράτευση είχε και συνέπειες: μετά τη μάχη των Θερμοπυλών (191 π.Χ.), όταν ο ρωμαϊκός στρατός υπό τον Μάνιο Ακίλιο Γλαβρίωνα νίκησε τις δυνάμεις του βασιλιά της Συρίας Αντιόχου Δ' και των Αιτωλών, ο Γλαβρίων τροποποίησε τα όρια δημευμένων αιτωλικών γαιών υπέρ των Δελφών και δήμευσε περιουσίες. Στον κατάλογο των ιδιοκτητών που εθίγησαν από αυτά τα μέτρα, συμπεριλαμβάνονται μάλιστα δύο γυναίκες από την Άμφισσα¹⁸. Αργότερα, το 190 π.Χ., και μετά το ναυάγιο ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων, η Άμφισσα πολιορκήθηκε από τους Ρωμαίους, οι οποίοι απέτυχαν να την καταλάβουν εξαιτίας της ισχυρής οχύρωσής της¹⁹.

Το 30 π.Χ. μετά την κατάκτηση και του τελευταίου ανεξάρτητου ελληνιστικού βασιλείου της Αιγύπτου ο εξουσιαστής της ρωμαϊκής οικουμένης Οκταβιανός συνοίκισε τη Νικόπολη στο Άκτιο με κατοίκους πόλεων που είχαν ερημωθεί από τους Ρωμαίους. Εν τούτοις πολλοί μετοίκησαν στην Άμφισσα, με αποτέλεσμα να αυξηθεί ο πληθυσμός της²⁰. Τον 2ο αι. μ.Χ., κατά την επίσκεψη του περιηγητή Πausανία στην πόλη, η Άμφισσα είχε εξελιχθεί στη μεγαλύτερη και πλέον ονομαστή πόλη των Λοκρών²¹. Ο περιηγητής, ο οποίος για το ιερό των Δελφών είναι εξαντλητικά

Εικ. 17 Τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου, ο οποίος προστάτευε την αρχαία πόλη της Άμφισσας. Διακρίνεται ορθογώνιος πύργος για την ενίσχυση της άμυνας (τέλος 4ου αι. π.Χ.).

αναλυτικός, στην περίπτωση της Άμφισσας αναφέρεται μόνο στον ναό της Αθηνάς στην ακρόπολη, εντός του οποίου παραδίδεται ότι βρισκόταν το άγαλμα που είχε φέρει ο Θόας από την Τροία, και στους τάφους των ιδρυτών της πόλης, του Ανδραίμονος και της Γόργης²². Ωστόσο οι επιγραφικές μαρτυρίες αναφέρουν επιπλέον λειτουργία αγοράς, λουτρικού συγκροτήματος, υδραγωγείου, ιερών και ηρώων. Επιπλέον τα αρχαιολογικά ευρήματα πιστοποιούν τις

Εικ. 18 Επιγραφή στην οποία αναγράφεται στα λατινικά το διάταγμα του Ρωμαίου ανθύπατου Δέκιμου Σκουινδίνου προς τους τοπικούς άρχοντες της Άμφισσας, 4ος αι. μ.Χ. Διατάσσεται ο καθαρισμός των αγωγών ύδρευσης και μεταφοράς του νερού στις δημόσιες δεξαμενές, από τις οποίες το είχε εκτρέψει για προσωπικό όφελος ο Εσπέριος, κάτοικος της Άμφισσας. Με την ανεύρεση της επιγραφής αυτής στην εκκλησία της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, το 1676 από τους περιηγητές Spon και Wheeler, ταυτίστηκαν για πρώτη φορά τα Σάλωνα με την αρχαία Άμφισσα.

εμπορικές σχέσεις της πόλης κατά τη διάρκεια όλης της αρχαιότητας με σημαντικά κέντρα, όπως η Αττική, η Κόρινθος, η Θεσσαλία, η Δυτική και η Βόρεια Ελλάδα.

Οι γενναίες γυναίκες της Άμφισσας

Σημαντικές μαρτυρίες για τον δημόσιο και ιδιωτικό βίο των γυναικών της Άμφισσας κατά την αρχαιότητα συνιστούν τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι αρχαίες πηγές, παρά το γεγονός ότι οι τελευταίες δεν είναι ιδιαίτερα πλούσιες. Κατά καλή τύχη διασώθηκε ένα διαφωτιστικό απόσπασμα του Πλουτάρχου, ιερέα στο μαντείο των Δελφών στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ., στο οποίο εξαιρείται ο ηρωισμός και ο αλτρουισμός των γυναικών της πόλης. Συγκεκριμένα, στο έργο «Γυναικών Αρεταί», περιγράφεται ένα επεισόδιο ανάμεσα στις Θυιάδες,

τον θίασο του Διονύσου στους Δελφούς, και στις γυναίκες της Άμφισσας, κατά την περίοδο που η πόλη ήταν σε πόλεμο με τους Φωκείς. Σύμφωνα με το χωρίο²³: «...Οι Θυιάδες περιφέρονταν αλλόφρονες και χωρίς να το γνωρίζουν έφθασαν στην Άμφισσα. Όντας εξουθενωμένες και χωρίς να έχουν τα λογικά τους ξάπλωσαν στην αγορά της πόλης, όπου και κοιμήθηκαν. Τότε οι γυναίκες της Άμφισσας φοβήθηκαν, καθώς η πόλη τους ήταν σε πόλεμο με τους Φωκείς κι ο τόπος γεμάτος στρατιώτες, μήπως πάθουν κακό οι Θυιάδες κι αφήνοντας τα σπίτια τους έτρεξαν στην αγορά. Εκεί σχημάτισαν έναν κύκλο σιωπής και στάθηκαν χωρίς να τις ενοχλούν όση ώρα κοιμούνταν. Όταν ξύπνησαν, τις περιποιήθηκαν ιδιαίτερα, τους έφεραν τροφή και τελικά πήραν άδεια από τους συζύγους τους να τις συνοδεύσουν με ασφάλεια στο δρόμο (του γυρισμού)

Εικ. 19 In Amphissa, sir Lawrence Alma-Tadema (1887). Στο πλαίσιο του ρομαντισμού, ο καλλιτέχνης αναπαριστά τις γυναίκες της Άμφισσας να βοηθούν τις Θυιάδες, ακολούθους του Διονύσου.

ως τα βουνά». Πράγματι, από τη διήγηση του Πλουτάρχου πληροφορούμαστε ότι οι γυναίκες της πόλης εμπνεόμενες από ιδανικά, όπως η γενναιότητα, η αλληλεγγύη, ο σεβασμός και η αυτοθυσία, δεν δίστασαν να προστατεύσουν τις Θυιάδες από τις βάρβαρες ιαχές του πολέμου, σε χρόνους κατά τους οποίους η κοινωνία ήταν αυστηρά ανδροκρατούμενη. Το επεισόδιο αυτό ενέπνευσε μάλιστα έναν από τους πλέον επιφανείς Ευρωπαίους ζωγράφους του 19ου αι., τον sir L. Alma-Tadema (1836-1912), να φιλοτεχνήσει τον πίνακα "In Amphissa".

Ορισμένα από τα ονόματα των γυναικών της Άμφισσας, οι οποίες όρθωσαν το ανάστημα σε συζύγους και πατέρες κατά το επεισόδιο με τις Θυιάδες, ίσως να έχουν διασωθεί στις δεκάδες επιτύμβιες και απελευθερωτικές επιγραφές που βρέθηκαν από την αρχαιολογική σκαπάνη, άλλοτε με το πατρώνυμο και άλλοτε χωρίς, όπως: *Αγησαρέτα Γενναίου, Αγήσιον Ξενοδόκου, Αγησώ, Αθανώ Αρχελάου, Αμεινώ, Δαμοκρίτα, Δικαία, Ευαγόρα*

*Πάτρωνος, Ζωπύρα Μενάνδρου, Καλλενίκα Δαμαινέτου, Κλητώ, Λύσιον, Μελισσίς Νικία, Νικασίπολις, Νικασώ, Νικοβούλα Δαμοξένου, Ξάνθιον, Σωσώ Δαμοξένου, Τιμώ Ευδίκου, Αντιγόνα, Απολλωνία Μενάνδρου, Δαμόκλεια, Δαμώ, Διονυσία, Ευβούλα, Κλεώ*²⁴.

Επιπλέον, τουλάχιστον κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, ορισμένες από τις γυναίκες της πόλης είχαν δικές τους περιουσίες, όπως πληροφορούμαστε από τη δήμευση κτημάτων που επέβαλε ο Γλαβρίων, όπου μεταξύ των θιγόντων αναφέρονται δύο γυναίκες, η Ευρυβούλα και η Ισχοπόλις²⁵.

Γυναίκες αόρατες: η ζωή στο σπίτι

Η ζωή της γυναίκας κατά την αρχαιότητα ήταν περιορισμένη στον οίκο. Στον «Οικονομικό» του Ξενοφώντα μάλιστα, προσδιορίζεται ότι ο οίκος και τα περιουσιακά στοιχεία του ήταν στενά συνυφασμένα με την περιουσία ενός άνδρα. Στο ίδιο έργο προσδιορίζεται πως η γυναίκα και μελλοντική μητέρα των παιδιών όφειλε να αναλαμβάνει την εποπτεία του αποθέματος των αγροτικών προϊόντων, καθώς και τη φροντίδα για την προσεκτική κατανάλωσή τους, ενώ ο σύζυγος ήταν υπεύθυνος για

Εικ. 20 Επιτύμβια στήλη με αετωματική απόληξη και διακόσμηση ροδάκων. Φέρει χαραγμένα τα ονόματα των νεκρών που είχαν χαραχθεί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Ανάμεσα στα ονόματα των νεκρών διακρίνονται τα γυναικεία ονόματα Δαμόκλεια, Δικαία, Ευβούλα και Καλλινίκα, 3ος-1ος αι.π.Χ.

Εικ. 21 Πήλινο ομοίωμα τετραπλεύρου οικοδομήματος, ελληνιστικών χρόνων. Αποδίδει με αφαιρετικό τρόπο οικίες ή και αγροτικά ιερά της αρχαιότητας.

Εικ. 22 Ειδώλιο κουροτρόφου. Το παιδί (με σκούφο στο κεφάλι) διακρίνεται στην αγκαλιά της τροφού. Το θέμα αυτό συνδέεται με πολλές θεότητες, κυρίως τη Δήμητρα, η οποία ως προστάτιδα της γονιμότητας ταυτίζεται με την καρποφορία της γης και την ευγονία των γυναικών.

όλες τις εξωτερικές εργασίες. Η οικοδέσποινα λοιπόν ασχολούνταν αποκλειστικά με τη διαχείριση του σπιτιού και είχε την επιστασία και την ευθύνη των οικιακών βοηθών, οι οποίοι συχνά ήταν δούλοι. Οι γυναίκες μάλιστα περιοριζόνταν στον γυναικωνίτη και δεν είχαν το δικαίωμα συμμετοχής στα συμπόσια των ανδρών. Στον γυναικωνίτη ασκούσαν την επιμέλεια στην ανατροφή των παιδιών και την υφαντική. Οι φτωχότερες γυναίκες

Εικ. 23 Μελανόμορφη λήκυθος (αγγείο για αρωματικά έλαια) με σκηνή συμποσίου, 5ος αι. π.Χ. Αποδίδεται άνδρας σε ανάκλιτρο και γυναίκα που παίζει κιθάρα ή λύρα. Στα συμπόσια δεν έπαιρναν μέρος οι γυναίκες, παρά μόνο αν ήταν μουσικοί (αυλητρίδες), χορεύτριες ή εταίρες.

μόνο εργάζονταν ως τροφοί, στο εμπόριο ή σε μικρές βιοτεχνίες, όπως σε εργαστήρια κερμικής. Μία άλλη κατηγορία γυναικών ήταν οι εταίρες, γυναίκες συνήθως μεγάλης μόρφωσης και πνευματικότητας από την τάξη των μετοίκων, οι οποίες συντρόφευαν τους άνδρες στα συμπόσια.

Κατά την ανασκαφή αρχαίων ελληνικών οικιών οι γυναικωνίτες ταυτίζονται σχετικά εύκολα λόγω της εύρεσης σε αυτούς των πήλινων σφονδυλιών και των αγνύθων, που ήταν εξαρτήματα των ξύλινων αργαλειών. Πήλινες αγνύθες και σφονδύλια εκτίθενται στο μουσείο της Άμφισσας²⁶. Συγκεκριμένα στην Άμφισσα η αρχαιολογική έρευνα έχει φέρει στο φως οικία του 1ου αι. π.Χ.-1ου αι. μ.Χ., στην οποία διασώθηκαν χώροι επίσημοι για τη συνάθροιση των ανδρών, μαγειρείο με εστία και αποθήκες. Από την ίδια οικία προέρχεται πολυτελές καμέο, χάλκινα μαχαιρίδια, κεραμική κυρίως καθημερινής χρήσης και μεγάλος αριθμός αγνύθων, ο οποίος οδήγησε στο συμπέρασμα ότι στον δεύτερο όροφο της οικίας υπήρχε γυναικωνίτης.

Οι γυναίκες υποχρεώνονταν να παντρευτούν σε νεαρή ηλικία στα 14 έτη ή και μικρότερες. Ο θεσμός του γάμου θεωρούνταν ιερός, εφόσον μέσω αυτού γεννιούνταν οι απόγονοι, κυρίως οι γιοι, οι οποίοι θα μεριμνούσαν για την ευημερία της πόλης σε καιρό ειρήνης και θα αναλάμβαναν την υπεράσπισή της σε καιρό πολέμου. Η νεαρή νύφη δεν είχε κανένα λόγο στην επιλογή του συζύγου που γινόταν από τον πατέρα της. Μετά την παράδοση της κοπέλας στον σύζυγο, εκείνος πλέον αναλάμβανε την κηδεμονία της. Σε περίπτωση που ο πατέρας

δεν ήταν στη ζωή, τη διαδικασία παράδοσης της νύφης, αλλά και την προικοδότησή της, αναλάμβανε ο εγγύτερος άνδρας συγγενής.

Οι θρησκευτικές και οικογενειακές τελετές που ήταν συνδεδεμένες με τον γάμο, ξεκινούσαν με προσευχές και θυσίες στους θεούς, ιδίως στον Δία και στην Ήρα, και με το λατρευτικό λουτρό του γαμπρού και της νύφης με νερό, το οποίο μεταφερόταν σε ειδικά αγγεία, τις *λουτροφόρους*. Ακολουθούσε εορταστικό γεύμα, το οποίο παρέθετε ο πατέρας της νύφης στο σπίτι του την ίδια βραδιά. Έπειτα η νύφη πήγαινε με τη συνοδεία της μητέρας της και του γαμπρού επάνω σε άμαξα στο νέο της σπίτι. Εκεί ο γαμπρός παρέδιδε στη σύζυγό του ένα κυδώνι και έριχναν κοντά στην εστία προσφορές για το καλό, τα *καταχύσματα* (νομίσματα, καρπούς, όπως σύκα καρύδια κ.ά). Την επόμενη ημέρα, η οποία ονομαζόταν *επαύλεια*, οι καλεσμένοι έκαναν δώρα στη νύφη.

Η ανατροφή και η εκπαίδευση των παιδιών ήταν ένα από τα βασικά καθήκοντα της συζύγου. Τα αγόρια και τα κορίτσια ως τα επτά τους χρόνια μεγάλωναν με τη μητέρα τους και την τροφό. Έπαιζαν με τα κατοικίδια ζώα και με διάφορα παιχνίδια, όπως πήλινες

Εικ. 24 Πήλινη δισκοειδής αγνύθα (υφαντικό βάρος). Φέρει χαραγμένο το όνομα της υφάντριας «ΞΕΝΑ», ελληνιστικών χρόνων.

Εικ. 25 Κεμήλιος λίθος (cameo) με ανάγλυφη παράσταση δαφνοστεφανωμένης κεφαλής του Διόνυσου. Με ανάλογο τρόπο απεικονιζόταν σε cameo και η κεφαλή Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Από οικία ρωμαϊκών χρόνων στην Άμφισσα.

κουκλίτσες με αρθρωτά μέλη, τις λεγόμενες πλαγγόνες, μικρά αγγεία και αστραγάλους. Πλήθος ειδωλίων κυρίως ζώων (π.χ. περιστέρια, κριάρια, χοιρίδια, άλογα), τα οποία εκτίθενται στο μουσείο της πόλης, μπορούν να ερμηνευθούν ως τέτοια, όπως επίσης και ομοιώματα επίπλων ή και οικίσκων, ενώ και κάποια από τα απλά ανθρωπόμορφα ειδώλια θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί παρομοίως. Επιπροσθέτως, η παρουσία θηλάστρων συμπληρώνει περαιτέρω την εικόνα της νηπιακής και βρεφικής ηλικίας.

Συνήθως, μετά τη συμπλήρωση των επτά ετών, εμπιστεύονταν τα

Εικ. 26 Μελανόμορφη όλπη με σκηνή αναχώρησης πολεμιστή, τέλη 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ. Στο κέντρο απεικονίζεται ο πολεμιστής, ο οποίος φορά την περικνημίδα, και δίπλα του εικονίζεται το δόρυ του. Μπροστά του στέκεται μια γυναικεία μορφή, στον κορμό της οποίας στηρίζεται πολεμική ασπίδα. Ένας ακόμη πολεμιστής με πλήρη πολεμική εξάρτυση πλαισιώνει τη σκηνή. Η παράσταση θυμίζει τη ρήση «ἢ τάν ἢ ἐπί τᾶς» των γυναικών της Σπάρτης.

Εικ. 27 Ερυθρόμορφη λήκυθος με παράσταση γυναίκας, η οποία φέρει τα σύνεργα της υφαντικής, 5ος αι. π.Χ.

αγόρια σε έναν οικιακό δούλο, ο οποίος ασκούσε τον ρόλο του παιδαγωγού. Σε αντίθεση με τα αγόρια η εκπαίδευση των κοριτσιών γινόταν – εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις – μέσα στον γυναικωνίτη υπό την επίβλεψη της μητέρας, η οποία μάθαινε στα κορίτσια τα μελλοντικά καθήκοντά τους. Μεγαλύτερο βάρος δινόταν όμως στην εκμάθηση των πρακτικών δεξιοτήτων

που έπρεπε να αναπτύσσει κάθε γυναίκα σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής, όπως το γνέσιμο και η υφαντική. Θεωρείται πως το επίπεδο της μόρφωσης παρέμενε εν γένει σχετικά χαμηλό για τον γυναικείο πληθυσμό, παρ' ό,τι η γνώση της στοιχειώδους γραφής και ανάγνωσης ήταν συνηθισμένη. Επιπλέον τα κορίτσια των μεσαιών και των ανώτερων τάξεων διδασκόνταν από παιδαγωγό εντός της οικίας γραφή, ανάγνωση και λύρα.

Θεές φημισμένες, θνητές άσημες

Λόγω των αυστηρών περιορισμών τους οποίους έθετε η πατριαρχική δομή της κοινωνίας κατά την αρχαιότητα, οι γυναίκες μπορούσαν να αναλάβουν έναν διακριτό ρόλο μόνο στην άσκηση της λατρείας ως πιστές ή ως ιέρειες. Έχουν μάλιστα διασωθεί αγάλματα γυναικών, τα οποία ανέθεσαν ιέρειες για να τιμήσουν το αξίωμα, το οποίο έλαβαν. Επιπλέον, ο Πλάτων αναφέρει ότι οι γυναίκες στην Αθήνα κατά τον 4ο αι. π.Χ. μπορούσαν

Εικ. 28 Μελανόμορφη κύλικα με παράσταση γυναικείας μορφής, η οποία κρατά στο αριστερό χέρι στεφάνι, τέλη 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ. Προέρχεται από το ιερό της Δήμητρας στον Ερώχο (Πολύδροσο Φωκίδας).

να παρακολουθήσουν ελεύθερα τις θεατρικές παραστάσεις, με το σκεπτικό ότι συνδέονταν με τη λατρεία του Διονύσου. Από τους ελληνιστικούς χρόνους (3ος-1ος αι. π.Χ.), και κυρίως κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, πληθαίνουν οι μαρτυρίες πως γυναίκες παρακολουθούσαν ή συμμετείχαν σε δρώμενα προς τιμήν του Διονύσου²⁷. Παρά ταύτα στις παραστάσεις αρχαίου δράματος όλους τους ρόλους, γυναικίους και ανδρικούς, υποδύονταν μόνον άνδρες ηθοποιοί. Όσον αφορά στην πόλη της Άμφισσας, δεν έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη αρχαίου θεάτρου, ωστόσο τα πήλινα μικρογραφικά προσωπεία ηθοποιών, γυναικών και ανδρών, τα οποία έχουν αποκαλυφθεί σε αρχαίο λάκκο στην οδό Σαλώνων, αποτελούν μία έμμεση μαρτυρία για τη λειτουργία χώρου αφιερωμένου στα διονυσιακά δρώμενα. Πάντως η εύρεση στον ίδιο λάκκο πήλινων λατρευτικών σκευών, μικρογραφικών αγγείων και ειδωλίων γυναικείων μορφών, οδηγεί παράλληλα στο συμπέρασμα της άσκησης λατρείας προς τιμήν μίας γονιμικής θεότητας, της

Δήμητρας ενδεχομένως. Στο αρχαιολογικό μουσείο της Άμφισσας εκτίθεται επίσης το ακέραιο άγαλμα της άτυχης Περσεφόνης, κόρης της Δήμητρας, προερχόμενο από τις ανασκαφές στο Κάλλιον της Δωρίδος.

Περαιτέρω πληροφορίες για τις θρησκευτικές λατρείες στην Άμφισσα παρέχουν εκθέματα του αρχαιολογικού μουσείου της πόλης, κυρίως αγγεία, η εικονογραφία των οποίων συνδέεται με ανάλογα θέματα. Σε αυτά απεικονίζονται είτε «θίασοι», δηλαδή οι συντροφίες

Εικ. 29 Μικρογραφικά ομοιώματα θεατρικών προσωπείων, πιθανόν αφιερώματα, ελληνιστικής περιόδου. Οι ηθοποιοί του αρχαίου δράματος φορούσαν μάσκες, προσωπεία, με τα χαρακτηριστικά του ρόλου τους.

Εικ. 30 Μέρος από τα ευρήματα αποθέτη ελληνιστικών χρόνων που εντοπίστηκε στα όρια του νεκροταφείου της αρχαίας Άμφισσας. Περιείχε νομίσματα, τμήματα ειδωλίων και ποίκιλα αγγεία.

Εικ. 31 Μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση διονυσιακού θιάσου, 5ος αι. π. Χ. Ο θεός Διόνυσος φορά πλούσιο ιμάτιο και χιτώνα και κρατά το κέραρ της Αμάλθειας. Ο θεός πλαισιώνεται από δύο Μαινάδες που χορεύουν κρατώντας μουσικά όργανα.

θεών, είτε λατρευτικές τελετές. Πολύ χαρακτηριστική είναι η μορφή στεφανωμένου αυλητή, ο οποίος λαμβάνει μέρος σε θρησκευτική γιορτή. Σημειώνεται ότι οι περισσότερες κατηγορίες των πήλινων σκευών και αγγείων μπορούσαν να έχουν θρησκευτική, ταφική ή οικιακή χρήση, η οποία πολλές φορές δεν είναι δυνατό να αποκαλυφθεί χωρίς τη συνδρομή άλλων αρχαιολογικών συμφραζομένων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των

Εικ. 32 Επιτύμβια στήλη με μορφή ναΐσκου από το Ψυχικό Αττικής, 370-360 π.Χ. Απεικονίζεται η νεκρή μητέρα, Φιλονόη, στην οποία η παραμάννα ή συγγενής της φέρνει το βρέφος. Η κίνηση τρυφερότητας και η λαχτάρα του μωρού εντείνουν το δράμα των προσώπων.

πήλινων λύχνων, οι οποίοι χρησίμευαν τόσο για τον φωτισμό του οίκου όσο και για την άσκηση νυκτερινών τελετών.

Η ζωή στα Ηλύσια πεδία...

Κατά τη διάρκεια όλης της αρχαιότητας οι τελετουργίες που σχετίζονταν με την ταφή των νεκρών, ήταν σημαντικές και καθορίζονταν από το εθιμικό δίκαιο ή και από ειδικούς νομούς, που ίσχυαν αδικρίτως για γυναίκες και άνδρες. Εξάλλου κραταιή ήταν η αντίληψη ότι η τύχη της ψυχής των τεθνεώτων συνδεόταν άμεσα με τον ενάρετο επίγειο βίο και των δύο φύλων. Επιπλέον, οι γυναίκες, όπως και στις θρησκευτικές τελετές, αναλάμβαναν σημαίνοντα ρόλο ως προς το τελετουργικό της ταφής, όπως το λουτρό και ο στολισμός των νεκρών, καθώς και το μοιρολόι. Η κηδεία²⁸ περιελάμβανε την πρόθεση του νεκρού (προσκύνημα), την εκφορά και τον ενταφιασμό. Μάλιστα στις πολυάριθμες παραστάσεις πρόθεσης νεκρών, σε πήλινα αγγεία από μουσεία της Ελλάδας και του εξωτερικού, απεικονίζονται γυναίκες θρηνηωδοί να τραβούν τα λυτά μαλλιά τους ή να κρατούν το κεφάλι τους με τα δύο τους χέρια.

Μετά την ολοκλήρωση του ενταφιασμού και τις υγρές χοές επί του τάφου η οικογένεια, όπως συνηθίζεται ακόμη και σήμερα, παρέθετε δείπνο, το οποίο ονομαζόταν *περίδειπνο*. Τις επόμενες ημέρες ακολουθούσε το έθιμο της επίσκεψης στον τάφο. Οι νεκροί θάβονταν, χωρίς να ακολουθηθούν τα ταφικά έθιμα, μόνο σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης, όπως ο πόλεμος ή

ένας λοιμός, δυστυχώς όπως και σήμερα.

Τα ταφικά μνήματα, τα σήματα δηλαδή των τάφων, παρουσιάζουν τυπολογία, η οποία ποικίλλει. Ο πλέον διαδεδομένος τύπος σήματος είναι η επιτύμβια στήλη με χαραγμένο το όνομα της νεκρής ή του νεκρού, η οποία μπορεί να έφερε κάποια παράσταση συνδεδεμένη με τις αγαπημένες ασχολίες τους ή και φυτική διακόσμηση.

Οι ταφικές προσφορές, οι οποίες είναι γνωστές ως *κτηρίσματα*, απαντούν σχεδόν σε όλες τις περιόδους και συνιστούν μαρτυρίες για τη μετά θάνατον ζωή. Οι προσφορές αυτές αποδίδονταν κατά τη διάρκεια της ταφής, αλλά και αργότερα, περιμετρικά του ταφικού μνημείου. Οι νεκροί έφεραν το σάβανο, συνήθως λευκού χρώματος, και στολίζονταν με κοσμήματα από χρυσό, ασήμι, χαλκό και ημιπολύτιμους λίθους. Σε ορισμένες περιπτώσεις επί της κεφαλής τοποθετούνταν στεφάνι από κλαδί σέλινου, το οποίο θεωρούνταν *καταχθόνιον* φυτό²⁹. Τους προσφιλείς κεκοιμημένους συνόδευαν προς το απόκοσμο ταξίδι καρποί της γης, κρασί και λάδι, έλαια, αγγεία, ειδώλια από πηλό ή χαλκό, νομίσματα³⁰, ακόμη και παιχνίδια³¹, καθώς και μικρογραφικά ομοιώματα επίπλων.

Τα αρχαία νεκροταφεία της

Άμφισσας των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων έχουν εντοπισθεί εκτός των τειχών της αρχαίας πόλης σε διάφορες θέσεις, κατά μήκος σημαντικών οδών, όπως ο δρόμος ο οποίος συνδέει την πόλη με το λιμάνι της Κίρρας και το πανελλήνιο ιερό των Δελφών. Η διάκριση ενός τάφου σε γυναικείο ή ανδρικό γίνεται με ασφάλεια μόνο μετά από την εξέταση των ανθρωπολογικών δεδομένων, δηλαδή των οστών και των δοντιών, ενώ ελάχιστες φορές αρχαιολογικά συμφραζόμενα, όπως τα κοσμήματα ή οι επιτύμβιες στήλες, είναι δυνατό να προσφέρουν στοιχεία για το βιολογικό φύλο των νεκρών.

Εικ. 33 Σύνολο χρυσών κοσμημάτων που συνόδευαν στη μεταθανάτια ζωή ένα μικρό κορίτσι από την Άμφισσα, 2ος αι. π.Χ. Πρόκειται για περίτεχνο μνηοειδές περίαπτο με ημιπολύτιμους λίθους, δακτυλίδι, ενώτια με σμάλτο και χρυσά φύλλα σέλινου.

Εικ. 34 Γυάλινο μυροδοχείο ρωμαϊκών χρόνων. Τα μυροδοχεία αποτελούν χαρακτηριστικά κτηρίσματα των τάφων ρωμαϊκών χρόνων στην Άμφισσα.

Εικ. 35 Πήλινο ειδώλιο πεπλοφόρου από ιερό της Κίρρας, το επίνειο της αρχαίας Αμφισσας, 5ος αι. π.Χ.

Ποια είναι η πιο όμορφη;

Οι παραστάσεις στα πήλινα αγγεία και τις ανάγλυφες στήλες αποτελούν σημαντικές πηγές εξιστόρησης του γυναικείου καλλωπισμού κατά την αρχαιότητα. Την εικόνα αυτή συμπληρώνουν τα μαρμάρινα αγάλματα γυναικών και τα ειδώλια. Από τα τεκμήρια αυτά και τα ελάχιστα αρχαιολογικά ευρήματα, λόγω της φθαρτότητας των υλικών, γνωρίζουμε ότι τα γυναικεία ενδύματα ήταν υφασμένα στον αργαλειό συνήθως από λινό, μαλλί και βαμβάκι και ήταν συχνά ολοκέντητα ή έφεραν μεμονωμένα διακοσμητικά σχέδια. Κυριότερες κατηγορίες ενδυμάτων ήταν ο πέπλος, ο χιτώνας και το ιμάτιο. Ο μάλλινος **πέπλος** (*εσθής δωρίδα* κατά τον Ηρόδοτο Ε', 87), ένα ορθογώνιο ύφασμα χωρίς ραφές, διπλωνόταν στο ένα τρίτο περίπου του ύψους του μια φορά προς τα έξω, σχηματίζοντας έτσι έναν υφασμάτινο όγκο, το απόπτυγμα, που έπεφτε προς τα έξω στην πλάτη και στο στήθος. Η κλειστή πλευρά του υφάσματος βρισκόταν συνήθως στην αριστερή πλευρά του σώματος. Με πόρπες και περόνες καρφίτσωσαν την πάνω παρυφή του υφάσματος με τέτοιο τρόπο, ώστε να δημιουργείται άνοιγμα για τον λαιμό και τον δεξιό βραχίονα.

Ο δεύτερος βασικός τύπος ενδύματος ήταν ο **χιτών** (*ιάς εσθής*

κατά τον Ηρόδοτο Ε', 87), ο οποίος φοριόταν τόσο από άνδρες όσο και από γυναίκες και ήταν συνήθως λινός. Και σε αυτήν την περίπτωση το βασικό σχήμα του υφάσματος ήταν σωληνοειδές, όπως στον κλειστό πέπλο, σπάνια όμως σχημάτιζε απόπτυγμα. Και εδώ διακρίνονται δύο διαφορετικά είδη χιτώνα: ο κοντός και ο μακρύς. Ο χιτώνας ήταν ραμμένος στη μία πλευρά για να τον φορούν απ' το κεφάλι, ενώ τον συγκρατούσαν στους ώμους με κουμπιά (*κομβία*) και πόρπες. Κατ' αυτόν τον τρόπο σχηματίζονταν μακρά ή κοντά μανίκια, οπότε ο χιτώνας ονομαζόταν αντιστοίχως χειριδωτός ή αχειρίδωτος³². Το λινό ύφασμα αναγνωριζόταν ως πιο πολυτελές από το μάλλινο. Χαρακτηριστικό εξωτερικό γυναικείο ένδυμα ήταν το λεγόμενο **λοξόν ιμάτιον**, ένα μακρύ ύφασμα, το οποίο περνούσαν συνήθως κάτω από την αριστερή μασχάλη, το τύλιγαν γύρω από το στήθος και την πλάτη και το κούμπωναν πάνω από τον δεξιό βραχίονα. Τη γυναικεία εμφάνιση συμπλήρωναν κοσμήματα, στεφάνια, κεφαλόδεσμοι και εξαρτήματα, όπως καπέλα, βεντάλιες (*ριπίδια*) και ομπρέλες (*σκιάδια*).

Εικ. 36 Χάλκινη οκτώσχημη πόρπη για τη συγκράτηση του ενδύματος στον ώμο. Αποτελείται από δύο αντιθετικές σπείρες σύρματος σε σχήμα οκτώ, 9ος -7ος αι. π.Χ.

Τον συνηθέστερο τύπο υποδημάτων³³ αποτελούσαν οι κρηπίδες, σανδάλια κατάλληλα και για τα δύο φύλα, κατασκευασμένα από κάττυμα (σόλα), δερμάτινο, ξύλινο, μεταλλικό ή από φελλό, και δερμάτινους ιμάντες που έδεναν χαμηλά στον αστράγαλο ή ψηλότερα στην κνήμη. Ενίοτε κοσμούσαν με επίθετα στοιχεία ή έφεραν δικτυωτό πλέγμα, που άφηναν το μεγαλύτερο μέρος του άκρου του ποδιού ελεύθερο. Τα σανδάλια εμφανίζουν διαφοροποιήσεις στο πέρασμα του χρόνου, κυρίως ως προς το ύψος και το σχήμα του καττύματος.

Επίσης, ιδιαίτερη σημασία δινόταν στο χτένισμα των μαλλιών, το οποίο συχνά ήταν περίτεχνο³⁴. Ο καλλωπισμός της κόμης περιλάμβανε όχι μόνο το σχήμα και τον τρόπο της κόμμωσης, αλλά και τη βαφή, την επάλειψη με αρωματικά έλαια, καθώς και τη χρησιμοποίηση πρόσθετων στοιχείων, όπως ταινίες, διαδήματα, στεφάνια από κισσόφυλα και φρούτα, σφηκωτήρες, περούκες κ.α. Συνήθως οι γυναίκες είχαν μακριά μαλλιά, τα οποία έδεναν στο πίσω μέρος της κεφαλής σε κότσο, αλογοουρά ή

Εικ. 37 Πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής, ελληνοιστικής περιόδου. Το βαρύ ένδυμα (πέπλος) έχει τριγωνικό άνοιγμα στον λαιμό, ζώνεται ψηλά κάτω από το στήθος και σχηματίζει απόπτυγμα στο ύψος της μέσης.

τα συγκρατούσαν με ταινίες. Πολύ διαδεδομένα ήταν και τα μαντήλια που κάλυπταν την κεφαλή ή μέρος της. Σύνηθες γυναικείο κάλυμμα της κεφαλής ήταν ένα είδος υφασμάτινου σκούφου (*μίτρα*), που απαντά σε πολλές παραλλαγές και είτε σκεπάζει όλα τα μαλλιά είτε αφήνει ελεύθερο ένα μέρος του κότσου. Τα πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών, τα οποία εντοπίστηκαν σε ανασκαφές της Άμφισσας, διαφωτίζουν για τη μεγάλη ποικιλία περίτεχνων χτενισμάτων, τα οποία οι κοροπλάθοι απέδωσαν με ιδιαίτερη λεπτομέρεια.

Εικ. 38 Ειδώλιο γυναικείας μορφής, ελληνοιστικής περιόδου. Η μορφή φορά ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτο τον λαιμό και το αριστερό στήθος. Κρατά αδιάγνωστο αντικείμενο. Ένα μικρό στεφάνι κοσμεί τα μαλλιά.

Εικ. 39 Ειδώλιο γυναικείας μορφής, ελληνοιστικής περιόδου. Η μορφή φορά ποδήρη πολύπτυχο χιτώνα και ιμάτιο και κρατά ριτίδιο. Η πεπονοειδής κόμμωση κοσμείται με στεφάνι από φύλλα και καρπούς.

Από την ύστερη αρχαιότητα έως την Οθωμανική περίοδο

Εικ. 40 Ψηφιδωτά δάπεδα με περίτεχνα διακοσμητικά θέματα από το βαπτιστήριο παλαιοχριστιανικής βασιλικής, 5ος-6ος αι. μ.Χ., δίπλα στη Μητρόπολη της Άμφισσας και από αστική έπαυλη στα ριζά του Κάστρου, 4ος-5ος αι. μ.Χ.

Η ακμή της Άμφισσας παρατηρείται έως και τον 6ο αι. μ.Χ., παρά τις βαρβαρικές επιδρομές στην περιοχή της Κεντρικής Ελλάδας με χαρακτηριστικές αυτές των Ούννων. Μάλιστα, όπως προκύπτει από αναφορά του Προκοπίου³⁵, φαίνεται ότι ο Ιουστινιανός Α' (527-565) ενίσχυσε τα οχυρωματικά έργα της περιοχής στο πλαίσιο ενός γενικότερου προγράμματος προστασίας των πληθυσμών από τα βαρβαρικά φύλα. Την ίδια περίοδο, σε κατάλογο πόλεων³⁶ του 6ου αι. μ.Χ., η Άμφισσα αναγράφεται ως μία από τις εβδομήντα εννέα πόλεις της επαρχίας Αχαΐας ή Ελλάδος, η οποία εκκλησιαστικά υπαγόταν στη δικαιοδοσία του παπικού θρόνου, χωρίς να αποτελεί ακόμα έδρα επισκόπου³⁷. Το εκκλησιαστικό καθεστώς μεταβλήθηκε το 732/3 μ.Χ. με την προσάρτηση των ελλαδικών επισκοπών στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Τότε η Άμφισσα ως επισκοπή υπήχθη στη δικαιοδοσία του Μητροπολίτη Αθηνών ως τριακοστή πρώτη στην τάξη των τριάντα εννέα επισκοπών της Μητροπόλεως³⁸. Η Άμφισσα διοικητικά μετά το 695 μ.Χ. ανήκε στο θέμα Ελλάδος³⁹.

Το 981 ή το 996 μ.Χ. σύμφωνα με το «Χρονικό του Γαλαξειδίου»⁴⁰, το οποίο συνέταξε ο ιερομόναχος Ευθύμιος το 1703, η Άμφισσα και η ακρόπολή της δέχθηκαν την επίθεση των Βουλγάρων, οι οποίοι, αφού την κυρίευσαν μετά από προδοσία, την κατέστρεψαν και εξανδραπόδισαν τους κατοίκους της⁴¹. Κατά τον 11ο και 12ο αι. μ.Χ. η πόλη ανέκτησε την ηρεμία και την οικονομική πρόοδο, όπως τεκμηριώνεται και από την ανέγερση του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, ενός από τα σημαντικότερα μνημεία της Μεσοβυζαντινής περιόδου, το οποίο τα τελευταία έτη αναστηλώθηκε από τις υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού.

Μετά το 1204, και την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Φράγκους Σταυροφόρους, η Άμφισσα, όπως και ολόκληρη η κυρίως Ελλάδα, αποδόθηκε στον Φράγκο ηγεμόνα, βασιλιά της Θεσσαλονίκης, Βονιφάτιο Μομφερατικό. Την περίοδο αυτή η πόλη λαμβάνει το όνομα «Σάλωνα», παραφθορά της λέξης Θεσσαλονίκη/Σαλονίκη (Salonique-Salona-Sole)⁴². Πρώτος τοπικός ηγεμόνας ανακηρύχθηκε ο ιππότης

Εικ. 41 Ιερός Ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, 12ος αι. μ.Χ. Διακρίνεται το πολύ φροντισμένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοδομίας. Στο εσωτερικό του ναού διατηρείται σε άριστη κατάσταση το μαρμάρινο τέμπλο.

Thomas d' Autremencourt ως αυθέντης της Βαρονίας-Αυθεντίας των Σαλώνων, ο οποίος μερίμνησε για την επισκευή και ενίσχυση της αρχαίας ακρόπολης και ανοικοδόμησε το Κάστρο. Οι κάτοικοι της περιοχής ανεπιτυχώς προσπάθησαν να ανακτήσουν την ελευθερία τους με τη βοήθεια του Δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Α΄ Κομνηνού Δούκα⁴³. Οι Φράγκοι τελικώς παρέμειναν στην πόλη μέχρι το 1311, όταν στη μάχη του Αλμυρού επικράτησαν οι Καταλανοί και έχασε τη ζωή του ο τελευταίος Φράγκος αυθέντης των Σαλώνων Thomas III Autremencourt, ο οποίος είχε

κόψει νομίσματα στον τύπο των δυτικών τωρνεζίων από κράμα χαλκού και αργύρου⁴⁴. Πάνω σε αυτά χάραξε το όνομά του, καθώς και αυτό της πόλης των Σαλώνων.

Στη συνέχεια ο ιππότης Ρογήρος Ντε Λόρ, ηγέτης της Καταλανικής Εταιρείας και άρχοντας της ηγεμονίας των Σαλώνων, νυμφεύθηκε τη χήρα του Thomas III και έλαβε ως προίκα το Κάστρο των Σαλώνων. Η περιοχή περιήλθε για μικρό διάστημα στον Καταλανό Alfonso Federico de Sicilia και ακολούθως στην οικογένεια των Fadrique. Από τον θάνατο του Λουδοβίκου Fadrique το 1382 έως

Εικ. 42 Αποψη του ακροπυργίου του Κάστρου της Άμφισσας. Το ακροπύργιο αποτελούσε το ύστατο σημείο άμυνας σε περίπτωση πολιορκίας. Σε αυτό το τμήμα διακρίνονται οι διαδοχικές οικοδομικές φάσεις από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή.

Εικ. 43 Σχεδιαστική αναπαράσταση νομίσματος του Thomas III d' Autremencourt. Η επιγραφή DELLASOLA στον οπισθότυπο των νομισμάτων αποδίδει το όνομα της πόλης «Σάλωνα». Στον οπισθότυπο της μίας κοπής απεικονίζεται σχηματικά το Κάστρο των Σαλώνων.

*Εμπροσθια όψη: Σταυρός και κυκλική η επιγραφή, THOMAS.
Οπίσθια όψη: Θυρεός και κυκλική η επιγραφή, DELLA SOLA.*

*Εμπροσθια όψη: Σταυρός και κυκλική η επιγραφή, THOMAS.
Οπίσθια όψη: Σχηματοποιημένος πύργος και κυκλική η επιγραφή, DELLA SOLA.*

και το 1394 η χήρα του, κόμισσα Ελένη Fadrique Καντακουζηνή (1313-1394/1404), άσκησε ουσιαστικά την εξουσία στο όνομα των Καταλανών⁴⁵.

Το 1394, η κομητεία των Σαλώνων καταλήφθηκε για πρώτη φορά από τους Οθωμανούς Τούρκους υπό τον Σουλτάνο Βαγιαζήτ Α΄. Το 1402 η πόλη περιήλθε στον Δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρο Α΄ Παλαιολόγο, ο οποίος την πούλησε στο Τάγμα των Ιωαννιτών Ιπποτών. Το 1445, μετά την ανακατάληψη της περιοχής από τους Οθωμανούς, τα Σάλωνα έγιναν πρωτεύουσα του ομώνυμου καζά, έδρα του καδή και του δερβέναγα της περιοχής, ενώ υπάγονταν διοικητικά στο σαντζάκι του Ευρίπου⁴⁶. Κατά τη διάρκεια του ΣΤ΄ Βενετο-οθωμανικού Πολέμου (1684-1699) σημειώθηκε εξέγερση των κατοίκων εναντίον των Οθωμανών, η οποία έληξε με την υπογραφή της συνθήκης του Κάρλοβιτς (26 Ιανουαρίου 1699), οπότε οι Οθωμανοί επέστρεψαν στην περιοχή⁴⁷.

Η γυναίκα στο Βυζάντιο

Κατά τη βυζαντινή περίοδο κύριος σκοπός της γυναίκας ήταν ο γάμος και η απόκτηση των παιδιών. Πέρα από τον γάμο και την

τεκνογονία, κοινωνικά αποδεκτή ήταν η αφιέρωση στον μοναχικό βίο και τη φιλανθρωπική δράση. Το βυζαντινό δίκαιο λόγω της μεγάλης παιδικής και νεανικής θνησιμότητας όριζε πως η νόμιμη ηλικία του γάμου για τις γυναίκες άρχιζε στα δώδεκα χρόνια και για τους άνδρες στα δεκατέσσερα. Για τον γάμο των κοριτσιών ήταν απαραίτητη η συγκατάθεση του πατέρα. Αν αυτός δεν ζούσε, τη φροντίδα της κόρης αναλάμβαναν η μητέρα και οι μεγαλύτεροι αδελφοί της. Η γυναίκα γινόταν αρχηγός της οικογένειάς της μόνον σε περίπτωση που έμενε χήρα. Σημειώνεται ότι η νομοθεσία του Ιουστινιανού, επηρεασμένη από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα, έδωσε αρκετά δικαιώματα στη γυναίκα εντός της οικογένειας και όρισε τον γάμο ως «κοινωνία θείου και ανθρωπίνου δικαίου».

Η ενδυμασία και η κόμμωση των γυναικών που ανήκαν σε υψηλά κοινωνικά στρώματα της εποχής, διέφερε ριζικά από αυτές των φτωχών γυναικών. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια πάντως δίνουν πλούσιες πληροφορίες για τα πολυτελή κοσμήματα, τα περίτεχνα και χρυσοποίκιλτα ενδύματα των εύπορων γυναικών και τις συχνά στολισμένες με μαργαριτάρια κομμώσεις. Και ενώ οι νεαρές γυναίκες συνήθιζαν να βάζουν τα μαλλιά τους με

Εικ. 44 Πήλινα μαγειρικά σκεύη. Χύτρα από τις Λουλουδιές Κίτρους (6ος-7ος αι. μ.Χ.) και πήλινο πύραυνο (φουφού) από τη Θεσσαλονίκη (3ος-4ος αι. μ.Χ.).

φύλλα καρυδιάς, να σχηματίζουν με μασιές σπαστούς πλοκάμους και σε κάποιες περιπτώσεις να ενισχύουν την κόμη τους με πρόσθετα στοιχεία (νόθους πλοκάμους), οι ηλικιωμένες κάλυπταν το κεφάλι τους με μαντήλια, τα λεγόμενα μαφόρια. Ο καλλωπισμός των γυναικών στο Βυζάντιο ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένος και η απαραίτητη φροντίδα προσφερόταν με έλαια, αρώματα, βαφές, φυτικές ή ορυκτές, για το πρόσωπο, τα μάτια, ακόμη και για τα φρύδια⁴⁸.

Οι συνήθειες της εποχής ήθελαν τη γυναίκα να μένει διαρκώς στο σπίτι, ενώ τα μικρά κορίτσια βοηθούσαν στις εργασίες του σπιτιού, ασκούσαν στη μαγειρική,

στη φροντίδα των μικρότερων αδελφών τους, μάθαιναν να υφαίνουν, να κεντούν και να πλέκουν⁴⁹. Όσες γυναίκες γνώριζαν γράμματα, μάθαιναν στις κόρες τους ανάγνωση, γραφή και θρησκευτικούς ψαλμούς. Υπήρχαν ωστόσο κάποια σχολεία αποκλειστικά για τα κορίτσια, όπως πληροφορούμαστε από τον Μιχαήλ Ψελλό, ο οποίος θαύμαζε τις σχολικές επιδόσεις της κόρης του Στυλιανής. Η συχνότερη έξοδος των γυναικών από το σπίτι ήταν η μετάβασή τους στην εκκλησία με τη συνοδεία των γονιών τους, όπου παρακολουθούσαν τη λειτουργία από ξεχωριστό χώρο, τον γυναικωνίτη. Η Υπεραγία Θεοτόκος εξάλλου αποτέλεσε

Εικ. 45 Οστέινα ανάγλυφα πλακίδια με παράσταση χορευτριών, οι οποίες κρατούν τύμπανο (Αίγυπτος, 3ος-4ος αι. μ.Χ.). Αποτελούν σημαντικά δείγματα της τέχνης των πρώτων αιώνων μετά την επικράτηση του Χριστιανισμού. Συνήθως διακοσμούσαν κιβωτίδια καθημερινής χρήσης.

Εικ. 46 Φορητή εικόνα της αγίας Αικατερίνης, 17ος αι. Η Αγία αποδίδεται ένθρονη και ενδεδυμένη με αριστοκρατικά ρούχα. Κρατά καλαμάρι για γραφή και σταυρό. Πλαισιώνεται από τα βιβλία της και αστρολάβο, σύμβολα της παιδείας της.

διαχρονικά το σημείο αναφοράς των γυναικών στο Βυζάντιο, παράδειγμα πίστης, ελπίδας και εγκαρτέρησης. Ο χορός και η διασκέδαση ήταν εφικτή στις οικογενειακές και τις τοπικές γιορτές, ενώ οι γυναίκες μπορούσαν να παρίστανται στον ιππόδρομο για να παρακολουθήσουν τους αγώνες. Παρά τα εμπόδια του γραπτού και άγραφου δικαίου, πολλές γυναίκες σταδιοδρόμησαν σε επαγγέλματα, όπως της υφάντριας και της πλέκτριας, της καλλιγράφου, της ιατρού, της μαίας, της εμπόρου, της αρτοποιού κ.ά.⁵⁰.

Λίγες γυναίκες κατάφεραν να ξεφύγουν από την κοινωνική απομόνωση και την προαποφασισμένη μοίρα, αποκτώντας μόρφωση και λαμβάνοντας ενεργό ρόλο στα δημόσια ζητήματα, όπως η Θεοφανώ και η Ευδοκία. Άλλες πάλι αποκτώντας μόρφωση πέρα από τα κοινά στοιχειώδη γράμματα ασχολήθηκαν με την υμνογραφία⁵¹, όπως η Κασσιανή, γόνος φεουδαρχικής οικογένειας. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, όταν ο αυτοκράτορας Θεόφιλος (829-842), θαμπωμένος από την ομορφιά της Κασσιανής, αναφώνησε ότι

«από τη γυναίκα ήρθαν στον κόσμο τα κακά πράγματα», αναφερόμενος στο προπατορικό αμάρτημα, εκείνη του απάντησε ότι «και από τη γυναίκα ήρθαν στον κόσμο τα καλά», αναφερόμενη στη σάρκωση του Θεανθρώπου. Η μνεία επίσης της Άνας Κομνηνής στο έργο της «Αλεξιάς» (1148) σχετικά με τις υψηλές σπουδές της στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, στην αστρονομία, στη μουσική και στα μαθηματικά τεκμηριώνει τη δυνατότητα σπουδών, την οποία είχαν ορισμένες γυναίκες στο Βυζάντιο. Αξίζει επίσης να αναφερθούμε στη *σεβαστοκρατόρισα* Ειρήνη Κομνηνή (1110-1152), η οποία αλληλογραφούσε με ανθρώπους των γραμμάτων και συμμετείχε σε συζητήσεις λογοτεχνίας και ρητορικής⁵².

Οι κόμισσες των Σαλώνων

Ανάμεσα στις πλέον επιφανείς γυναίκες της Άμφισσας κατά τη βυζαντινή περίοδο συγκαταλέγεται η Ελένη Καντακουζηνή ή Ασανίνα Δούκαινα (1313-1394), κόρη του Ματθαίου Καντακουζηνού και της Ειρήνης Παλαιολογίνας και εγγονή του Βυζαντινού αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού. Η Ελένη παντρεύτηκε τον Καταλανό κόμη των Σαλώνων Λουδοβίκο Fadrique και μετά τον θάνατό του, το 1382, ανέλαβε την εξουσία της κομητείας ως επίτροπος της κόρης τους Μαρίας Fadrique. Η Ελένη, αντιλαμβανόμενη το ρευστό πολιτικό κλίμα της εποχής της, επεδίωξε να παντρέψει την κόρη της με κάποιον ισχυρό ηγεμόνα για να ισχυροποιήσει τη θέση της. Αρχικά αρραβώνιασε την Μαρία με τον Στέφανο Δουσάν, Σέρβο ηγεμόνα

της Θεσσαλίας, χωρίς όμως τη συναίνεση των υπηκόων της, οι οποίοι ξεσηκώθηκαν. Ο Νέριο Α΄ Ατσαγιόλι, δούκας των Αθηνών, εκμεταλλευόμενος την κατάσταση επιτέθηκε στα Σάλωνα, ωστόσο απέτυχε να τα κυριεύσει, καθώς η Ελένη αντέταξε ισχυρή άμυνα. Παρ' όλο που η εξουσία των Ατσαγιόλι τελικώς εξαπλώθηκε σε όλη την έκταση του Δουκάτου των Αθηνών, η Ελένη συνέχισε να κατέχει την κομητεία. Όταν το 1394 η κομητεία των Σαλώνων καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς, η κόμισσα Ελένη και η κόρη της Μαρία, παρά το γεγονός ότι δήλωσαν υποταγή, αιχμαλωτίστηκαν. Η Μαρία, αφού παντρεύτηκε τον Βαγιαζήτ, πέθανε ένα έτος μετά, το 1395, και η μητέρα της Ελένη μερικά χρόνια αργότερα⁵³. Με την παράδοση του Κάστρου της πόλης ή της Ωριάς στους Οθωμανούς συνδέονται διάφοροι θρύλοι⁵⁴.

Οι προσπάθειες διατήρησης της εξουσίας και της οικονομικής

αυτοτέλειας της κόμισσας Ελένης Fadrique Καντακουζηνής και της Μαρίας Fadrique αποδεικνύουν ότι κατά τη βυζαντινή περίοδο οι γυναίκες που κατείχαν υψηλά κοινωνικές θέσεις, ήταν δυνατό να έχουν ενεργό πολιτικά ρόλο και να συμμετέχουν στη λήψη κρίσιμων αποφάσεων για το Κράτος. Παρά ταύτα η έντονη πατριαρχική δομή της κοινωνίας, καθώς και ο αυστηρός ηθικός κώδικας της Εκκλησίας, συρρίκνωσε σε μεγάλο βαθμό τη θέση των γυναικών και επέβαλε μία σκληρή τάξη πραγμάτων, ακόμη και σε όσες γυναίκες είχαν τη δυνατότητα να μορφωθούν και να αναλάβουν αξιώματα.

Εικ. 47 Αργυρά κρικόσχημα ενώτια και αργυρή περόνη με πολυγωνική κεφαλή, η οποία χρησιμοποιούνταν στα ενδύματα ή στην κόμη. Ρωμαϊκή-πρώιμη βυζαντινή περίοδος.

Εικ. 48 Κυκλικός πύργος του Κάστρου της Άμφισσας. Φέρει το όνομα ο «πύργος της Βασίλισσας». Η κατασκευή του συνδέεται με την περίοδο της καταλανικής κυριαρχίας.

Η περιοχή της Άμφισσας μετά το 1805 περιήλθε στην επιρροή του Αλή Πασά των Ιωαννίνων. Η πόλη διέθετε τζαμιά και εκκλησίες, λουτρό, δημόσιο ρολόι, ενώ υδρευόταν από πηγές που κατέληγαν στο υδραγωγείο της συνοικίας Γκιριζ. Οι κάτοικοι διαβιούσαν σε μικρές γειτονιές (μαχαλάδες). Οι Οθωμανοί ειδικότερα ζούσαν στον μαχαλά τους, στα υψώματα του Κάστρου. Στις αρχές του 19ου αι. στα Σάλωνα κατοικούσαν τριακόσιες τουρκικές και τετρακόσιες έως πεντακόσιες ελληνικές οικογένειες. Οι Έλληνες Σαλωνίτες κατείχαν 100.000 ελαιόδεντρα και παρήγαγαν λάδι άριστης ποιότητας, το οποίο εξαγόταν στο εξωτερικό. Ιδιαίτερη άνθιση γνώριζε παράλληλα η κατεργασία του δέρματος στα παραδοσιακά βυρσοδεψεία της πόλης, τα οποία αναπτύχθηκαν στη συνοικία Χάρμαινα⁵⁵.

Κατά την Επανάσταση του 1821, τα Σάλωνα έγιναν το επίκεντρο του ξεσηκωμού στη Ρούμελη λόγω της καίριας γεωγραφικής

θέσης τους ανάμεσα στα περάσματα της Γκιώνας και του Παρνασσού και έναντι των ακτών της Πελοποννήσου. Η απελευθέρωση της πόλης έγινε την 10η Απριλίου 1821, ανήμερα του Πάσχα, μετά την κατάληψη του Κάστρου, του πρώτου οχυρού το οποίο κυριεύσαν οι επαναστατημένοι Έλληνες υπό τον οπλαρχηγό Πανουργιά Πανουργιά. Στα Σάλωνα μάλιστα στις 15-20 Νοεμβρίου 1821 ψηφίστηκε υπό την καθοδήγηση του Θεόδωρου Νέγρη το πρώτο συνταγματικό κείμενο της Επανάστασης, η «*Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος*», και θεσμοθετήθηκε ένα κυβερνητικό σχήμα, ο **Άρειος Πάγος**, που αποτελούνταν από δώδεκα μέλη. Το 1825 και το 1826 οι Τούρκοι ανακατέλαβαν την πόλη μέχρι το 1829, οπότε αυτή παραδόθηκε στον Δημήτριο Υψηλάντη, εκπρόσωπο του ελληνικού κράτους⁵⁶.

Η ίδρυση του Νεότερου Ελληνικού Κράτους σήμανε για την πόλη της Άμφισσας την απαρχή

Εικ. 49 Edward Dodwell, Άποψη της Άμφισσας και του Κάστρου, 1819/34.

Το πλούσιο υλικό από το ταξίδι του Dodwell στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα αποτελεί θησαυρό πληροφοριών για τα μνημεία και τον δημόσιο και ιδιωτικό βίο των Ελλήνων κατά την προεπαναστατική περίοδο.

ΤΟ ΠΟΛΙΣΤΕΙΟ ΤΗΣ ΑΜΦΙΣΣΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΑΜΦΙΣΣΑΣ - ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΠΙΤΑΛ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

μιας εποχής, κατά την οποία αναπτύχθηκαν σημαντικοί πυλώνες πολιτιστικής, οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας, οι οποίοι συνετέλεσαν στη δημιουργία νέων δυνατοτήτων και προοπτικών. Επί Ιωάννη Καποδίστρια τα Σάλωνα αναγνωρίστηκαν ως πρωτεύουσα της Έκτακτης Επιτροπείας Ανατολικής Στερεάς Ελλάδος και του Γενικού Τοποτηρητού Στερεάς Αυγουστίνου Καποδίστρια, αδερφού του Κυβερνήτη⁵⁷. Επίσης στον πρώτο Νόμο για τη διοικητική διαίρεση του Βασιλείου της Ελλάδας (3η Απριλίου 1833) τα Σάλωνα ορίστηκαν ως έδρα του Νομού Λοκρίδος και Φωκίδος. Με το βασιλικό διάταγμα της 8ης (20ης) Απριλίου 1835 συστάθηκε ο Δήμος Αμφίσσης και με νέο διάταγμα η πόλη μετονομάστηκε επίσημα σε Άμφισσα (1836)⁵⁸.

Η πόλη εξελίχθηκε χάρη στα λιμάνια του Κορινθιακού σε σημαντικό εμπορικό κέντρο για τα προϊόντα της Φωκίδας, τα κατεργασμένα δέρματα και τη βρώσιμη ελιά, η οποία πωλούνταν στην Ελλάδα, στην Αίγυπτο, στα Βαλκάνια, στη Ρωσία και στην Αμερική. Η κατεργασία των δερμάτων στα

Ταμπάκικα, αλλά κυρίως η μεταπώλησή τους στο εσωτερικό και στο εξωτερικό σε συνδυασμό με το εμπόριο της βρώσιμης ελιάς διαμόρφωσαν τη βάση για την ανάπτυξη και συγκρότηση της αστικής τάξης, η οποία άφησε έντονο το αποτύπωμά της σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής στην Άμφισσα. Παράλληλα παρατηρήθηκε και η ανάπτυξη άλλων κλάδων βιοτεχνίας, όπως η σχοινοποιία και η κωδωνοποιία⁵⁹.

Ο Γάλλος αρχαιολόγος G. Deschamps, ο οποίος έφθασε στην Άμφισσα από τους Δελφούς στις 27 Ιουνίου 1889, στο βιβλίο του «Η Ελλάς του σήμερα» περιγράφει την εικόνα της πόλης του καιρού του: «Φτάνουμε τέλος στην κοιλάδα με τον απέραντο ελαιώνα,

Εικ. 50 Οικία οθωμανικών χρόνων στην Άμφισσα, η οποία μετά την απελευθέρωση της πόλης παραχωρήθηκε στον οπλαρχηγό Πανουργιά Πανουργιά. Το Μουσείο Ελληνικής Επανάστασης στεγάζεται σε αυτήν.

Εικ. 51 Το Τουλασίδι, το κοινόχρηστο κτήριο των Ταμπάκηδων και η δημόσια κρήνη της Χάρμαινας, όπου από τα προεπαναστατικά χρόνια αναπτύχθηκαν τα Ταμπάκικα, εργαστήρια βυρσοδεψίας.

Εικ. 52 Louis Dupré, Ο Νικολάκης Μητρόπουλος υψώνει τη σημαία με το σταυρό στα Σάλωνα, την ημέρα του Πάσχα του 1821. Ο Γάλλος ζωγράφος L. Dupré (1789-1837) ταξίδεψε στην Ελλάδα από τον Φεβρουάριο του 1819 έως τον Απρίλιο του 1820 και το 1825 εξέδωσε ταξιδιωτικό λεύκωμα.

Εικ. 53 Η σφραγίδα του Αρείου Πάγου, πολιτεύματος της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, 1821. Φέρει τα αρχικά των επαρχιών που συμμετείχαν στην Τοπική Συνέλευση στην Άμφισσα: Αττική-Βοιωτία-Εύβοια-Φωκίδα-Λοκρίδα-Δωρίδα-Όλυμπος-Θεσσαλία-Μακεδονία, Λιχάδες Ευβοίας.

στην κοιλάδα της Άμφισσας. Στο βάθος της κοιλάδας η πόλη την εποπτεύει με το φρούριο της. Τα γύρω χωριά, που μοιάζουν προάστια της, χάνονται στα δέντρα του ελαιώνα. [...] Η αρχαία Άμφισσα, η ιστορική πόλη που υπέστη τόσα κακά κατά τους εμφυλίους πολέμους μεταξύ των μικρών πολιτειών της Ελλάδας των κλασικών χρόνων, είναι ζωντανή μαρτυρία των

χρόνων εκείνων που οι νικητές δεν άφηναν ίχνος ζωής στους ηττημένους. Τόσες φορές καταστράφηκε που λησμονήθηκε το αρχαίο όνομά της. Για πολλούς αιώνες ζούσε ξεχασμένη και κρυμμένη κάτω από το όνομα Σάλωνα. Σήμερα είναι μια ωραία επαρχιακή πόλη, με ευθείς δρόμους, καλοκτισμένα οικοδομήματα και κομψές εκκλησίες· οι κάτοικοί της μάλλον φλύαροι αλλά πολύ φιλόξενοι. Οι μιναρέδες των τζαμιών της Τουρκοκρατίας δεν υπάρχουν πλέον· τους αντικατέστησαν καπνοδόχοι εργοστασίων... Όμως δεν τολμώ να υποστηρίξω ότι ο Ευρωπαϊκός υλικός πολιτισμός έχει πραγματικά φτάσει στην ιστορική αυτή πόλη των Εσπερίων Λοκρών ιδίως σε ό,τι αφορά στις στοιχειώδεις ανέσεις που αναζητά ένας ξένος. Βλέπει βέβαια κανείς στους δρόμους κυρίους καλοβαλμένους με ευρωπαϊκές ενδυμασίες, με μποτίνια της τελευταίας μόδας, φρεσκοξυρισμένους και πολύ ευπρεπείς, ακόμη και με αέρα καρδιοκατακτητών...»⁶⁰.

Λίγες δεκαετίες αργότερα, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1918) οι δυνάμεις της Αντάντ (Εγκάρδια Συνεννόηση) επιχειρούσαν στα Βαλκάνια στο μακεδονικό μέτωπο. Για τον λόγο αυτό η μεταφορά στρατευμάτων από τον Τάραντα προς τη Θεσσαλονίκη εκτελούνταν μέσω του Κορινθιακού και του ασφαλούς λιμανιού της Ιτέας και από εκεί στον σιδηροδρομικό σταθμό του Μπράλου. Στην Άμφισσα μάλιστα εγκαταστάθηκαν τμήματα του γαλλικού στρατού που χρησιμοποιήθηκαν για τη συντήρηση του δρόμου Ιτέας-Άμφισσας-Μπράλου⁶¹. Το 1923 μετά την τραγική κατάληξη της Μικρασιατικής εκστρατείας εγκαταστάθηκαν

Εικ. 54 Διαλογή ελιάς από γυναίκες της Άμφισσας. Δεκαετία 1950.

643 πρόσφυγες στη συνοικία «Συνοικισμός», ανατολικά της πόλης⁶².

Τη δεκαετία του 1940 σημάδεψε την Άμφισσα και τη Φωκίδα, όπως και ολόκληρη την Ελλάδα, η ναζιστική κατοχή των ετών 1941-1944 και ο Εμφύλιος Πόλεμος (1946-1949). Την Παρασκευή 25 Απριλίου 1941, ανήμερα της Ζωοδόχου Πηγής, τα γερμανικά αεροπλάνα βομβάρδισαν την πόλη. Πολλές βόμβες έπεσαν πλάι στον Μητροπολιτικό Ναό, χωρίς να εκραγούν⁶³. Κατά την Κατοχή, παρά τις κακουχίες και τις στερήσεις, οι κάτοικοι υπέδειξαν σθεναρή και ηρωική αντίσταση. Την 1η Ιουλίου 1944 έλαβε χώρα η μάχη της Άμφισσας ανάμεσα στους Γερμανούς και τους Έλληνες αντιστασιακούς, κατά τη διάρκεια της οποίας οι τελευταίοι κατέλαβαν το Κάστρο της πόλης⁶⁴. Η γενικότερη αντιστασιακή δράση των κατοίκων της Φωκίδας είχε ως αποτέλεσμα οι Ναζί να καταστρέψουν τους οικισμούς της Αγίας Ευθυμίας, της Βουνιχώρας, της Επταλόφου, της Καλοσκοπής, της Λιλαίας, του Μαυρολιθαρίου, του Προσηλίου και του Λιδωρικού⁶⁵

που έχουν χαρακτηριστεί με προεδρικό διάταγμα ως «μαρτυρικά χωριά». Την τραγική κατάσταση στην περιοχή επιδείνωσε η μεγάλη σε μέγεθος φυγή πληθυσμών (1955-1965) προς τα αστικά κέντρα ή το εξωτερικό.

Σημειώνεται ότι από την πόλη της Άμφισσας κατάγονται σπουδαίες προσωπικότητες του νέου Ελληνισμού, όπως ο Αναγνώστης-Νικόλαος Γιαγτζής (1786-1875), ο οποίος, αν και δραστηριοποιήθηκε στη Σύρο, εξελίχθηκε σε μεγάλο οικονομικό παράγοντα και ανακηρύχθηκε ευεργέτης της πόλης το 1875.

Ο κορυφαίος παιδαγωγός Αλέξανδρος Δελμούζος, ο κύριος εκπρόσωπος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, γεννήθηκε στις 31 Δεκεμβρίου 1880 στην Άμφισσα από εύπορη οικογένεια, ενώ ο πατέρας του είχε θητεύσει δήμαρχος της πόλης. Στα λόγια του αποτυπώνεται η ζωή στην Άμφισσα των παιδικών του χρόνων που την αναπολεί με συγκίνηση και ευγνωμοσύνη: «Τα πρώτα 16 χρόνια της ζωής μου τα έζησα στα Σάλωνα. Και αν

Εικ. 55 Το προσωπικό του βυρσοδεψείου της οικογένειας Κωνσταντίνου Γάτου στη συνοικία Χάρμαινα. Ορισμένοι κρατούν το καβαλέτο και τη γκιόρδα (κυρτή σιδερένια λάμα), εργαλεία απαραίτητα για τον καθαρισμό του δέρματος, 1900.

αξίζει κάτι στη δουλειά που έχω κάμει ως τώρα, το χρωστώ κυρίως στα χρόνια εκείνα. Εκεί, σε μια επαρχιακή πόλη και σε σπίτι που ήταν η καρδιά της, έζησα ζωή αληθινά ελληνική, με τις αξίες της, τα έθιμα και τις παραδόσεις της, τα τραγούδια της, τις προλήψεις της και τις δεισιδαιμονίες της. Σ' αυτήν έχει τις ρίζες του ο άνθρωπος και ο δημοτικισμός και ο δάσκαλος.»

Από την Άμφισσα κατάγεται επίσης ο αρχαιολόγος και ακαδημαϊκός Χρήστος Καρούζος, ο οποίος γεννήθηκε στις 14 Μαρτίου 1900 και έζησε στην πόλη μέχρι τα γυμνασιακά του χρόνια. Ο

Χρήστος Καρούζος, καθώς και η αρχαιολόγος σύζυγος του Σέμνη Παπασπυρίδη-Καρούζου, υπήρξαν εμβληματικές μορφές όχι μόνο της επιστήμης της αρχαιολογίας, αλλά ευρύτερα της πνευματικής ζωής της Ελλάδας. Ανάμεσα στο πολυσχιδές έργο τους, ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στην καθοριστική συμβολή τους στη διάσωση και προστασία των αρχαιοτήτων κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, καθώς και ότι ήταν οι μόνοι Έλληνες αρχαιολόγοι, οι οποίοι κατά τη διάρκεια της Κατοχής παραιτήθηκαν από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών.

Εικ. 56 Άποψη της Άμφισσας (1919-20). Πίσω από το κτήριο του Παρθεναγωγείου, το οποίο δεν σώζεται σήμερα, διακρίνεται η οικία Αλέξανδρου Δελμούζου. Αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα αρχοντικού σπιτιού της Άμφισσας με χαρακτηριστικά νεοκλασικής αρχιτεκτονικής.

Η οικονομική ευμάρεια της πόλης κατά τον 19ο αι., καθώς και οι επιρροές από τα μεγάλα αστικά κέντρα αποτυπώνονται τόσο στις ιδιωτικές οικίες όσο και στα δημόσια κτήριά της. Μέχρι σήμερα στην πόλη διατηρούνται κτήρια νεοκλασικής αρχιτεκτονικής και κτήρια λαϊκής αρχιτεκτονικής, με αρκετά αρχιτεκτονικά και μορφολογικά στοιχεία επηρεασμένα από τον νεοκλασικισμό. Ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της πόλης είναι ο Ιερός Μητροπολιτικός Ναός του Ευαγγελισμού της

Θεοτόκου. Η Μητρόπολη, δείγμα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του 19ου αι., θεμελιώθηκε το 1859 στη θέση, όπου κάποτε βρισκόταν παλαιοχριστιανική βασιλική, και εγκαινιάστηκε το 1869. Η αγιογράφηση του ναού ανατέθηκε το 1926 στον διακεκριμένο ζωγράφο Σπύρο Παπαλουκά, μετά από πανελλήνιο καλλιτεχνικό διαγωνισμό του Υπουργείου Παιδείας με κριτές τους Αναστάσιο Ορλάνδο, Δημήτρη Πικιώνη, Αριστοτέλη Ζάχο και Κωνσταντίνο Παρθένη.

Η αγιογράφηση του ναού αποτέλεσε πρόκληση για τον Παπαλουκά, καθώς ο ζωγράφος πέτυχε να αποτυπώσει εκφραστικά τις εμπειρίες του τόσο από τα βυζαντινά μνημεία που είχε μελετήσει, όσο και από την έρευνά του για την απόδοση του τοπίου - υπό το πρίσμα του Μοντερνισμού - προβάλλοντας την προσωπική του ερμηνεία. Ο Παπαλουκάς κατόρθωσε να μετουσιώσει την επαναλαμβανόμενη μίμηση των προτύπων της βυζαντινής τέχνης σε καινοτόμα έργα, τα οποία, αν και φέρουν τα διδάγματα της βυζαντινής παράδοσης, ασπάστηκαν παράλληλα τα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα⁶⁶.

Εικ. 57-58 Ι. Ν. Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, Μητρόπολη Άμφισσας. Η Παναγία στην παράσταση του Ευαγγελισμού και η Κοίμηση της Θεοτόκου μετά τις πρόσφατες εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης των αγιογραφιών του Ναού από τις υπηρεσίες του ΥΠΠΟ.

Εικ. 59 Otto Magnus von Stackelberg, Γυναίκα από τους Δελφούς, 1828. Ο Stackelberg επισκέφτηκε τους Δελφούς επηρεασμένος από το αρχαιόφιλο πνεύμα της εποχής και τη ρομαντική ιδέα για την ενότητα φύσης, ζωής και τέχνης.

Γυναίκες ηρωικές, λαμπρές, πρωτοπόρες

Στα κείμενα των Ευρωπαίων περιηγητών του 18ου και 19ου αι. αποτυπώνονται εκφάνσεις του καθημερινού βίου και των δραστηριοτήτων των κατοίκων της Άμφισσας. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο περιηγητής E. Dodwell, ο οποίος το 1801 κατέγραψε τις αρχαιότητες της πόλης και το Κάστρο. Έγινε μάλιστα δεκτός από τον τοπικό βοεβόδα, όπου του

πρόσφεραν καφέ, τσιμπούκι, τον ράντισαν με ροδόνερο και έκαψαν γλυκομύριστα αρώματα. Ο ίδιος αναφέρει ότι σε όλα τα ελληνικά νοικοκυριά των Σαλώνων οι γυναίκες φρόντιζαν να μεγαλώνουν ισωμένα τα κλωνάρια κερασιάς και γιασεμιού, τα οποία μοσχοπωλούσαν για την κατασκευή τσιμπουκιών⁶⁷.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στη συμβολή των γυναικών της πόλης κατά την Ελληνική Επανάσταση. Οι γυναίκες με το απαράμιλλο θάρρος τους και την αξιοθαύμαστη γενναιότητά τους προσέφεραν με όποιο μέσο διέθεταν, τη βοήθειά τους στον απελευθερωτικό αγώνα. Μετά την απελευθέρωση πολλές γυναίκες, οι οποίες έμειναν χήρες ή ορφανές, απέστειλαν επιστολές προς την Κυβέρνηση, ζητώντας να τους χορηγηθεί ένα αξιοπρεπές επίδομα. Σε απόσπασμα της επιστολής της Μαρίας Πανουργιά, κόρης του οπλαρχηγού Δυοβουνιώτη και συζύγου του στρατιωτικού και πολιτικού Νάκου Πανουργιά, προς τη Σεβαστή Επιτροπή του Αγώνος και των Αγωνιστών αποτυπώνονται

Εικ. 60 Ed. Dodwell, Δείπνο στο χωριό Χρισσό του Παρνασσού, στο σπίτι του επισκόπου της Άμφισσας, 1819. Ο Dodwell ανεβαίνοντας προς το Καστρί, σταματά στο Χρισσό και επισκέπτεται την επισκοπική κατοικία. Η απεικόνιση του δείπνου με θέα τον Κρισσαίο κόλπο είναι ιδιαίτερα διδακτική για την κατοικία, τη διατροφή, την ψυχαγωγία, τις ενδυμασίες, τα ήθη και τα έθιμα κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας.

δραματικά οι δυσκολίες που έπρεπε να αντιμετωπίσουν οι γυναίκες: «Φοβερά και εις άκρον ελεεινή η πραγματική των Στρατηγών θέσις, Κύριοι, θλιβερά και λίαν αξιοδάκρυτος η των χηρών και ορφανών αυτών απέναντι της λεγομένης πατρίδος, εις τον βωμόν της οποίας εθυσιάσθησαν εκείνοι και έπαθον και ηγωνίσθησαν και τα πάνδεινα υπέστησαν. Και αληθώς κρίμα Κύριοι και σκληρόν και απάνθρωπον αι οικογένειαι αυτών των πραγματικών σωτήρων της ελευθέρας και αν θέλετε ευημερούσης Ελλάδος, δίκην επαίτου να κρούωσι τας θύρας των κυβερνούντων και πολλάκις τυχαίως κρατούντων, εξαιτούμεναι ουχί αναλόγους αμοιβάς και οφειλουμένας, δυνάμει πάσης δικαιοσύνης και μεγίστων κεκτημένων δικαιωμάτων και κατορθωμάτων, ανταποδόσεις και αποζημιώσεις, αλλά ξηρόν και γλίσχρον άρτον προς χορτασμόν αυτών και υποκάλυψιν της γυμνότητος των ορφανών και αποκατάστασιν των απροστατευτών τέκνων και θυγατέρων των...»⁶⁸.

Ξεχωριστή αναφορά πρέπει να γίνει και στις γυναίκες της πόλης που διακρίθηκαν, αν και είχαν να αντιπαρατεθούν με τις παραδοσιακές πατριαρχικές αντιλήψεις για τους έμφυλους ρόλους που διατηρούσαν υποδεέστερη τη θέση των γυναικών. Τα κορίτσια εκείνη την εποχή δεν φοιτούσαν στο Γυμνάσιο και η εκπαίδευσή τους είχε ως στόχο την αποτελεσματική άσκηση των μελλοντικών καθηκόντων τους στο σπίτι και στην οικογένεια. Οι κόρες των πιο εύπορων οικογενειών ήταν δυνατό να παρακολουθήσουν μαθήματα ζωγραφικής και μουσικής. Μάλιστα μάθαιναν να ζωγραφίζουν στη σχολή του ζωγράφου Ανδρέα

Στεφόπουλου (1872-1931)⁶⁹.

Η Κωνσταντίνα Ζολώτα (1879-1969), μητέρα του οικονομολόγου και πρωθυπουργού της Ελλάδας Ξενοφώντα Ζολώτα, ανέπτυξε μεγάλο φιλανθρωπικό έργο τόσο στην Άμφισσα όσο και στην Αθήνα. Ο Ξενοφών Ζολώτας ίδρυσε το Χριστιανικό Μορφωτικό Ίδρυμα εις μνήμην Ευθυμίου και Κωνσταντίνας Ζολώτα, το οποίο στεγάστηκε στο πατρικό της οικογένειας στην Πλάκα και μέχρι σήμερα επιτελεί σημαντικό φιλανθρωπικό έργο⁷⁰.

Στον χώρο των καλών τεχνών διακρίθηκε η Φρόσω Κραβαρτογιάννου-Παπαγεωργίου (1890-1967) αυτοδίδακτη ζωγράφος που φιλοτέχνησε κυρίως τόσο ζωγραφικά έργα όσο και ξυλόγλυπτα, τα οποία διακρίνονται για τον αυθορμητισμό και το βαθύτερο σύνδεσμο με

Εικ. 61 Πήλινη πίπα (λουλάς) οθωμανικών χρόνων (18ος αι.), Άμφισσα. Σε αυτόν προσαρμοζόταν ξύλινο στέλεχος, κατασκευασμένο από ποικίλα αρωματικά ξύλα, η καπνοσύριγγα, η οποία κατέληγε στο στόμα του καπνιστή με την παρεμβολή ή και όχι επιστομίου.

Εικ. 62 Ασπασία Παπαθανασίου (Άμφισσα, 20.10.1918 - Αθήνα, 8.6.2020). Η μεγάλη τραγωδός μετά την ολοκλήρωση των σπουδών της στη δραματική, αρχικά εντάχθηκε στο θίασο της Κοτοπούλη και συνέχισε με άλλους ηθοποιούς. Το 1957 ανέλαβε πρωταγωνίστρια στο θίασο Ροντήρη. Κατά το πραξικόπημα του 1967 βρισκόταν σε περιοδεία στην ΕΣΣΔ, γι' αυτό και διαμαρτυρομένη αυτοεξορίστηκε. Μετά τη Μεταπολίτευση συνέχισε τις επεμβάσεις της στην πολιτική.

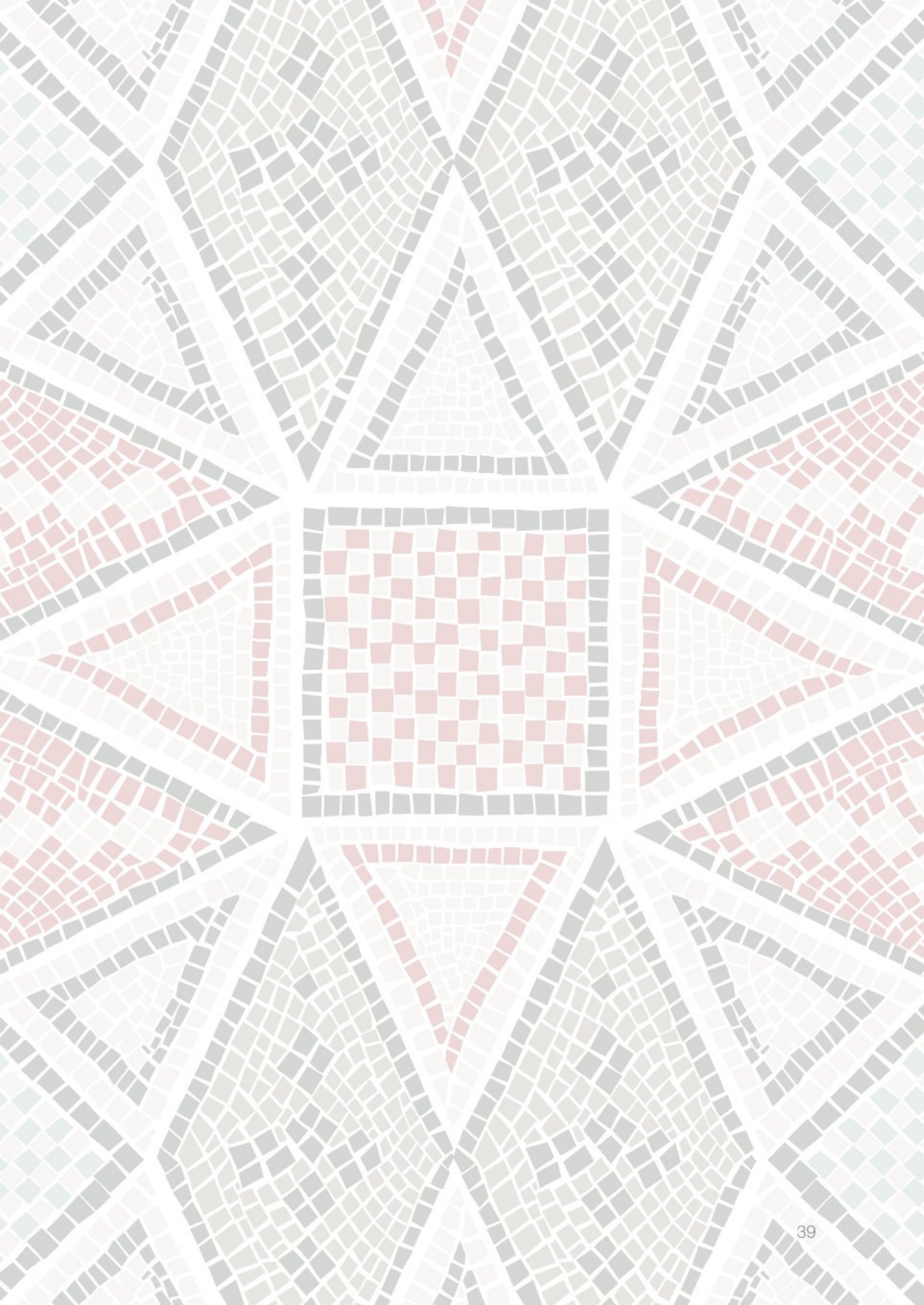
τη λαϊκή παράδοση. Από τα έργα της ξεχωρίζει ο «Προμηθέας Δεσμώτης» έργο εμπνευσμένο από τις Δελφικές Εορτές (1927)⁷¹. Στον χώρο της υποκριτικής διακρίθηκε η Ασπασία Παπαθανασίου (1918-2020) συγγραφέας και καταξιωμένη διεθνώς τραγωδός.

Τον 19ο αι., περίοδο κατά την οποία στη Χάρμαινα της Άμφισσας, την παλιά συνοικία των Ταμπάκηδων, άκμασε η βυρσοδεψία, γεννήθηκε από τη λαϊκή φαντασία μία θρυλική γυναίκα, η Λενιώ. Στο πρόσωπο της νεαρής κόρης και του συντρόφου της Κωνσταντή αποκρυσταλλώθηκαν όλες οι αγωνίες, οι φόβοι και τα βάσανα των ακάματων βυρσοδεψών, που έμελλε, όπως και οι ελαιοκαλλιεργητές,

Εικ. 63 Σκηνή από την αναβίωση του θρύλου του Στοιχειού της Χάρμαινας στην πλατεία Κεχαγιά της Άμφισσας.

να κάνουν την πόλη φημισμένη. Σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση, λοιπόν, το φοβερότερο από τα στοιχεία της Άμφισσας ήταν το Στοιχειό της Χάρμαινας, ο αδικοσκοτωμένος Κωνσταντής. Ο Κωνσταντής, φτωχός εργάτης στην κατεργασία των δερμάτων, είχε ερωτευθεί την καλοσυνάτη Λενιώ. Και εκείνη τον αγαπούσε πολύ και λαχταρούσε κάθε μέρα να τον συναντήσει στο Κάστρο της πόλης. Μια μέρα ο Κωνσταντής φόρτωσε το κάρο του με ολοκαίνουργια δέρματα και έφυγε για να τα εμπορευτεί και ν' αγοράσει εργαλεία, απαραίτητα για τη δουλειά του. Περιόδευε από πόλη σε πόλη και από χωριό σε χωριό για εβδομάδες, ενώ οι παραγγελίες των δερμάτων ολοένα αυξάνονταν. Μετά από καιρό επέστρεψε στην Άμφισσα με το δακτυλίδι του αρραβώνα για την αγαπημένη του, έμαθε όμως τα τραγικά νέα: τη δύσμοιρη κοπέλα είχε σκοτώσει ένας κεραυνός, καθώς πήγαινε στην πηγή της Χάρμαινας. Ο Κωνσταντής απαρηγόρητος έδωσε τέλος στη ζωή του, πέφτοντας από το Κάστρο, η ψυχή του όμως μεταμορφώθηκε σε φοβερό Στοιχειό, το οποίο τρομοκρατούσε τους περαστικούς στον τόπο θανάτου της άτυχης κόρης. Μόνον αφού πέρασαν τα τριπλάσια από τα χρόνια των δυο νέων μαζί, η ψυχή του ησύχασε, ο θρήνος σίγησε και ο Κωνσταντής έγινε ο προστάτης των βυρσοδεψών. Η ιστορία της Λενιώς παραδόθηκε από γενιά σε γενιά και αναβιώνει πλέον κάθε τελευταίο Σαββατόβραδο της Απόκρεω με μυστήριο και φόβο, με τρομαχτικό, αλλά συνάμα ελκυστικό τρόπο, έχοντας ως αφετηρία την παλιά συνοικία των Ταμπάκηδων, τη Χάρμαινα⁷².

Αρχαιολογικό Μουσείο Άμφισσας

Εικ. 64 Το Αρχαιολογικό Μουσείο και το Κάστρο της Άμφισσας, δύο από τα σημαντικότερα τοπία της ιστορικής εξέλιξης της πόλης.

Η έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Άμφισσας φιλοξενείται σε μια αστική οικία των αρχών του 20ου αι., που σηματοδοτεί την ιστορία της Άμφισσας και της Νεότερης Ελλάδας, αφού στην ίδια θέση παραδίδεται ότι προϋπήρχε το κτήριο, όπου συνήλθε το 1821 η Συνέλευση της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος.

Στο Μουσείο εκτίθενται ευρήματα που χρονολογούνται από την Εποχή του Χαλκού ως το τέλος της αρχαιότητας και προέρχονται από την Άμφισσα και άλλες θέσεις, οι οποίες υπάγονται στην αρμοδιότητα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Φωκίδος. Στην αρχαιότητα οι θέσεις αυτές ανήκαν στους Δυτικούς Λοκρούς, τους Αιτωλούς, τους Φωκείς και άλλους.

Στο ισόγειο φιλοξενούνται εκθέματα συνδεδεμένα με την ανάπτυξη της Κίρρας, του λιμανιού στον Κορινθιακό κόλπο, το οποίο λειτούργησε ως επίγειο των Δελφών και της Άμφισσας. Από τον ακμαίο οικισμό των προϊστορικών χρόνων παρουσιάζονται λίθινα εργαλεία, κεραμική, όπλα και κοσμήματα. Από το υστεροαρχαϊκό και κλασικό ιερό της Κίρρας προέρχονται πολυάριθμα αφιερώματα, από τα οποία ξεχωρίζει η κλειστή ερυθρόμορφη κύλικα με στεφανωμένο αυλητή (475-450 π.Χ.). Επίσης, στις συλλογές του μουσείου φιλοξενούνται ευρήματα από διάφορες θέσεις όπως η Λιλαία, το αγροτικό ιερό της Δήμητρας στο Πολύδροσο (Ερωχος), ο μυκηναϊκός τάφος στο Μούλκι της Ιτέας, ο μυκηναϊκός

οικισμός και οι τάφοι στο Χρισσό, η Αγία Ευθυμία (Μυωνία), η Ερατεινή και ο Κάμπος (Ποτειδάνια). Σημαντικότερο έκθεμα είναι το άγαλμα της Περσεφόνης (310-290 π.Χ.), το οποίο βρέθηκε στην αιτωλική πόλη Κάλλιον, λίγο πριν καταποντισθεί από τα νερά της τεχνητής λίμνης του Μόρνου (1977-79).

Ο όροφος του μουσείου είναι αφιερωμένος στην Άμφισσα. Τα ευρήματα από τις οικίες και τα νεκροταφεία της αρχαίας πόλης (κυρίως ειδώλια, αγγεία, μεταλλικά αντικείμενα, λυχνάρια, κοσμήματα και επιγραφές) παρουσιάζονται κατά θεματικές ενότητες και χρονολογούνται από τους πρώτους ιστορικούς χρόνους έως το τέλος της αρχαιότητας. Οι ενότητες οι οποίες αναπτύσσονται, είναι η οικοδομική δραστηριότητα, η αρχιτεκτονική, η οικιακή ζωή, η διατροφή, οι ασχολίες των κατοίκων, η δημόσια ζωή, η ιατρική, η βιοτεχνική παραγωγή, τα κεραμικά εργαστήρια, η χαλκουργία, οι ταφές, τα γυάλινα αγγεία, η θρησκεία, η λατρεία, το θέατρο, ο χορός και η μουσική.

Σε αίθουσα του ορόφου παρουσιάζεται επίσης η ιστορία του χρήματος και η εξέλιξη των συναλλαγών από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα μέσα από ένα πλούσιο σύνολο νομισμάτων, μέρος του οποίου αποτελεί και η συλλογή του αείμνηστου

φαρμακοποιού και ερευνητή Δρόσου Κραβαρτόγιαννου.

Τα ψηφιδωτά στον αύλειο χώρο προέρχονται από δάπεδα κοσμικών κτισμάτων της ύστερης αρχαιότητας και παλαιοχριστιανικών βασιλικών. Η ποικιλία των διακοσμητικών θεμάτων και η υψηλή τεχνική τους μαρτυρούν την ακμή της Άμφισσας την εποχή, κατά την οποία συντελείται η μεταστροφή της προς τον Χριστιανισμό (4ος-6ος αι.).

Εικ. 65-66 Σπάνιος τύπος ερυθρόμορφης αττικής κύλικας. Στο σώμα, διονυσιακή παράσταση και στο επάνω τμήμα, σε λευκό βάθος, στεφανωμένος νέος παίζει αυλό. Προέρχεται από το ιερό της Κίρρας, το οποίο θεωρείται ότι ήταν αφιερωμένο στον Απόλλωνα, την Άρτεμη και τη μητέρα τους, Λητώ, 475-450 π.Χ.

Εικ. 67 Μαρμάρινο λατρευτικό άγαλμα Κόρης από το Ιερό της Δήμητρας και της Κόρης από την αρχαία Καλλιόπολη, 310-290 π.Χ. Το άγαλμα της Κόρης/Περσεφόνης μαζί με το άγαλμα της Δήμητρας, από το οποίο διατηρούνται ελάχιστα σπαράγματα, αποτελούσαν λατρευτικό σύνταγμα. Η μορφή φορά λεπτό, ψηλά ζωσμένο χιτώνα που δένεται με κορδόνια γύρω στους ώμους και την πλάτη. Το μάτι τυλίγεται χαλαρά στη μέση και καλύπτει κυρίως το κάτω μέρος του κορμού. Στο σωζόμενο πόδι της μορφής διακρίνονται τα ακροδάχτυλα και ο κόθορνος, άνετο και εύχρηστο υπόδημα, με πολύ χοντρή σόλα, το οποίο φορούσαν τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες κατά την αρχαιότητα.

- ¹ Θ', 38, 4.
- ² L. Lerat, *Οι Εσπέριοι Λοκροί II*, Άμφισσα 2009, σελ. 27, σημ. 1, όπου αναγράφονται οι σχετικές αρχαίες πηγές (ουσιαστικά ο Αριστοτέλης και ο Αρποκρατίων). Επίσης στο ίδιο, σελ. 23 συγκεντρώνονται και σχολιάζονται και άλλες εκδοχές της παράδοσης σχετικά με την ετυμολογία του ονόματος.
- ³ Ν. Πετρόχειλος, «Αρδευτικό Έργο Ελαιώνα Άμφισσας: Θολωτός τάφος στον Άμπλιανο Άμφισσας», *ΑΔ 69 (2014) Χρονικά Β1β*, σελ. 1315-1317· Ν. Πετρόχειλος, «Αρδευτικό Έργο Ελαιώνα Άμφισσας: Άμπλιανος», *ΑΔ 70 (2015) Χρονικά Β1β*, σελ. 545· Ε. Κουντούρη, «Ο θολωτός τάφος στη θέση Άμπλιανος: τα πρώτα στοιχεία», <https://www.archaiologia.gr/blog/2016/11/18/o-tholwtos-tafos-sth-thesh-amp-lianos-ampf/>, 18 Νοέ. 2016.
- ⁴ Β. Πλιάτσικα, «Αναζητώντας την ιδανική Μυκηναία: το αισθητικό ιδεώδες της γυναικείας μορφής στη μυκηναϊκή εποχή» στο Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου (επιμ.), *Οι αμέτρητες όψεις του Ωραίου στην αρχαία τέχνη*, Αθήνα 2018, σελ. 358· L. Steel, "Little women: Gender, performance, and gesture in Mycenaean female figurines", *Journal of Anthropological Archaeology 58 (2020)*, σελ. 6, 9. Γενικά για πληροφορίες της Γραμμικής Β' αναφορικά με τη θέση της γυναίκας στη μυκηναϊκή κοινωνία βλ. Β. Α. Olsen, *Women in Mycenaean Greece. The Linear B Tablets from Pylos and Knossos*, New York 2014.
- ⁵ Μ. Νικολαΐδου, "Looking for the Minoan and Mycenaean Women: Paths of Feminist Scholarship Towards the Aegean Bronze Age" στο Sh. L. James and Sh. Dillon (eds), *A Companion to Women in the Ancient World*, Blackwell Publishing Ltd. 2012, σελ. 48.
- ⁶ Μ. Νικολαΐδου, ό. π., σελ. 42· Β. Πλιάτσικα, ό. π., σελ. 358-359· L. Steel, ό. π., σελ. 12-13.
- ⁷ Β. Πλιάτσικα, ό. π., σελ. 355.
- ⁸ Β. Πλιάτσικα, ό. π., σελ. 360· L. Steel, ό. π., σελ. 11.
- ⁹ Στράβων, Θ', 4, 8.
- ¹⁰ D. Rousset, "West Lokris" στο M. H. Hansen-Th. H. Nielsen (ed.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford 2004, σελ. 391-392.
- ¹¹ Cl. Mossé, *Η γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2008, σελ. 48-49.
- ¹² Η', 32.
- ¹³ Θουκυδίδης, Γ', 100-101.
- ¹⁴ L. Lerat, ό. π., σελ. 72-78.
- ¹⁵ L. Lerat, ό. π., σελ. 78-80.
- ¹⁶ Στράβων, Θ', 3,4· 4, 8.
- ¹⁷ L. Lerat, ό. π., σελ. 81. Εξάλλου στα παραπάνω χωρία του Στράβωνα απλώς γίνεται ένας παραλληλισμός της Άμφισσας με την κατεστραμμένη κατά τον Α' Ιερό πόλεμο (595-585 π.Χ.) Κίρρα.
- ¹⁸ P. Roussel, "Delphes et l' Amphictionie après la guerre d' Aitolie", *BCH 56 (1932)*, σελ. 3-4.
- ¹⁹ IEE, Ε', σελ. 72· L. Lerat, ό. π., σελ. 104-105.

- ²⁰ Πausanίας, Ι', 38, 4.
- ²¹ Ι', 38, 4.
- ²² Ι', 38, 5.
- ²³ Ηθικά, 249 F.
- ²⁴ L. Lerat, ό. π., σελ. 292-296.
- ²⁵ P. Roussel, ό. π.
- ²⁶ Ξενοφών, Οικονομικός, Η', 3· Ν. Μπαλάσκα, «Ένας σταθερός θεσμός με ρευστά όρια» στο Π. Καλαμαρά (επιμ.), *Οικείες Ιστορίες, Διαχρονικές αφηγήσεις οικιστικής αρχιτεκτονικής και οικογενειακού βίου*, Αθήνα 2008, σελ. 68-77.
- ²⁷ Ν. Παπαχατζής, *Η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1987, σελ. 146-185.
- ²⁸ Από το ρήμα «κήδομαι» που σημαίνει φροντίδα.
- ²⁹ Το στεφάνι είναι σύμβολο της καθαρότητας που έχει αποκτήσει ο νεκρός μετά το λουτρό.
- ³⁰ Χαρώνειος οβολός, ένα νόμισμα που συχνά τοποθετούνταν πάνω ή μέσα στο στόμα για να δοθεί ως ναύλο στον Χάροντα.
- ³¹ Τρεις βασικές κατηγορίες κτερισμάτων: αυτά που ανήκαν στο νεκρό, αντικείμενα καθημερινής χρήσης που θα μπορούσαν να έχουν και νεκρώσιμη σημασία, και αντικείμενα που φτιάχνονταν καθαρά για ταφική χρήση.
- ³² Μ. Πλατή – Ε. Μάρκου, *Το ένδυμα στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2015, σελ. 20.
- ³³ Η. Blanck, *Εισαγωγή στην ιδιωτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων*, σελ. 106-110· Ειρ. Παπαγεωργίου, «Καλλωπισμός του σώματος: κόμμωση, ένδυση, κόσμηση» στο Ν. Χ. Σταμπολίδης-Ιω. Φάππας (επιμ.), *Κάλλος. Η υπέρτατη ομορφιά*, Αθήνα 2021, σελ. 286-287.
- ³⁴ Η. Blanck, ό. π., σελ. 113-115· Ειρ. Παπαγεωργίου, ό. π., σελ. 278-282.
- ³⁵ Περί Κτισμάτων, 4, 2, 1-4, 2, 2· Π. Καλονάρος, *Ιστορία της πόλεως Αμφίσσης*, Άμφισσα 1997, σελ. 93.
- ³⁶ Είναι ο «Συνέκδημος Ιεροκλέους», σπουδαίο έργο πολιτικής και διοικητικής γεωγραφίας εν είδει «ταξιδιωτικού οδηγού».
- ³⁷ Στο Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 93 αναγράφεται ότι επίσκοπος Αμφίσσης συμμετείχε στην Δ' εν Χαλκηδόνι Οικουμενική Σύνοδο (451). Η πληροφορία αυτή αντλείται από το Φ. Γρηγορόβιος, *Ιστορία της πόλεως Αθηνών κατά τους Μεσαιωνικούς Χρόνους*, τόμος Α' (μεταφρ. Σπυρ. Λάμπρου), Αθήνα 1904, σελ. 118, όπου δεν υπάρχει καμία σχετική βιβλιογραφική παραπομπή. Ύπαρξη επισκοπής στην Άμφισσα δεν είναι γνωστή από αλλού και η όποια υπόθεση περί τοπικής εκκλησιαστικής οργάνωσης εκπορεύεται από την απλή μνεία της πόλεως στον «Συνέκδημο». Όμως η υπόθεση αυτή είναι αυθαίρετη: αν και η αναφορά για την επιβίωση της πόλεως έως τον 6ο αι. (και μάλιστα μετά από βαρβαρικές επιδρομές) είναι σημαντική, αυτό δεν συνεπάγεται ότι θα πρέπει να αποτελούσε και έδρα επισκόπου.
- ³⁸ Ε. Κουντούρη-Γαλανάκη, «Η “εικονοκλαστική” Notitia 3 και το λατινικό πρότυπό της», *Σύμμεικτα 10*, Αθήνα 1996, σελ. 67-68. Πρόκειται για «Τακτικόν» (δηλαδή κατάλογο με την ιεραρχική κατάταξη των μητροπόλεων και των επισκοπών του Οικουμενικού Πατριαρχείου) αναγραφόμενο στον παρισινό κώδικα 1555Α του 14ου αι., ο οποίος διασώζει κείμενο του 8ου αι.

- ³⁹ ΙΕΕ', Η', σελ. 169-170.
- ⁴⁰ Το χειρόγραφο εντοπίστηκε στην ιερά μονή Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Γαλαξειδί από τον ιστοριοδίφη Κωνσταντίνο Σάθα, ο οποίος το διέσωσε.
- ⁴¹ Χρονικό Γαλαξειδίου, α', Η. Αναγνωστάκης (επιμ.), Αθήνα 2004, σελ. 18.
- ⁴² Χρονικό Γαλαξειδίου, δ', Η. Αναγνωστάκης (επιμ.), Αθήνα 2004, σελ. 30. Αυτή είναι η γενικώς επικρατούσα άποψη, ώστε επαναλαμβάνεται από το Γ. Δ. Καψάλης, «Άμφισσα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (Φοίνιξ), β' εκδ., τόμος Δ', σελ. 419 ως το Α. Κούκος, «Η συμβολή των Αγωνιστών της Φωκίδας και η στρατηγική σημασία του Κάστρου των Σαλώνων στην Ελληνική Επανάσταση (1821-1828)» στο Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Το Κάστρο των Σαλώνων (Άμφισσας)*, σελ. 92, αν και σε αυτό με κάποια επιφύλαξη. Πάντως στο Δ. Κραβαρτόγιαννος, *Ιστορία της πόλεως Άμφισσης*, Άμφισσα 1997, σελ. 31-32 η μαρτυρία του «Χρονικού» κρίνεται ως αναξιόπιστη και στο «Άμφισσα», *Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα*, τόμος 8, Αθήνα 2001, σελ. 138 σημειώνεται ότι η προέλευση της ονομασίας και ο χρόνος καθιέρωσής της παραμένουν ακαθόριστα. Στο Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 263-264 επιχειρείται μία σύνθεση των δεδομένων, χωρίς να εκφέρεται τελικό συμπέρασμα. Συμπληρωματικά να λεχθεί ότι σε εκκλησιαστικά Τακτικά του 12ου αι. αναγράφεται υπό τη δικαιοδοσία του Μητροπολίτου Αθηνών ο επίσκοπος Αυλώνος (παραφθορά της λέξεως «Σάλωνος»;) Βλ. Γ. Ι. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, τόμος Β', Αθήνα 2011², σελ. 106-107.
- ⁴³ Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 96-97· Τ. Μ. Φιλιππόπουλος, *Ιστορία της Φωκίδας*, Πάτρα 2004, σελ. 211-213.
- ⁴⁴ Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 100-101· Δ. Κραβαρτόγιαννος, ό. π., σελ. 234.
- ⁴⁵ Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 103-106· Α. Κούκος, ό. π., σελ. 92.
- ⁴⁶ Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 113-117· Τ. Μ. Φιλιππόπουλος, ό. π., σελ. 223-226, 228-229· Α. Κούκος, ό. π., σελ. 92-93.
- ⁴⁷ ΙΕΕ, ΙΑ', σελ. 26, 30-31, 35· Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 123-127· Τ. Μ. Φιλιππόπουλος, ό. π., σελ. 247-250· Α. Κούκος, ό. π., σελ. 94-95.
- ⁴⁸ Ευ. Αγγέλικου, *Η γυναίκα στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 13-17.
- ⁴⁹ Α. Γ. Μουτζάλη, «Ο ρόλος των γυναικών στο Βυζάντιο. Κοινωνική ταυτότητα του φύλου και καθημερινή πραγματικότητα» στο *Αρχαιολογία* 69 (1998), σελ. 10-12.
- ⁵⁰ Α. Γ. Μουτζάλη, ό. π., σελ. 14-18.
- ⁵¹ Α. Γ. Μουτζάλη, ό. π., σελ. 17-18.
- ⁵² Θ. Μαρκόπουλος, *Στο σχολείο με... χαρτί και καλαμάρι*, Αθήνα 2008.
- ⁵³ Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 108-114· Τ. Μ. Φιλιππόπουλος, ό. π., σελ. 223-224.
- ⁵⁴ Έτσι σχηματίζεται η παράδοση για το «Κάστρο της Ωριάς». Το προσωνύμιο «της Ωριάς» προέρχεται από τη λέξη «ωραία» και αναφέρεται συνήθως στην ύπαρξη κάποιας νεαρής γυναίκας, η οποία σχετίζεται με την άλωση ενός κάστρου από τους Τούρκους. Αναφορικά με την Άμφισσα πληροφορίες παρέχονται στη βιβλιογραφική παραπομπή 39 (Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 113· Τ. Μ. Φιλιππόπουλος, ό. π., σελ. 223) και στο Δ. Κραβαρτόγιαννος, ό. π., σελ. 297-298.
- ⁵⁵ Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 134-135· Τ. Μ. Φιλιππόπουλος, ό. π., σελ. 263· Α. Κούκος, ό. π., σελ. 95.

- ⁵⁶ Α. Κούκος, ό. π., σελ. 95-99.
- ⁵⁷ Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 204· Τ. Μ. Φιλιππόπουλος, ό. π., σελ. 427.
- ⁵⁸ Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 220-222· Τ. Μ. Φιλιππόπουλος, ό. π., σελ. 430-431.
- ⁵⁹ Ειρ. Ρένεση, *Η παραδοσιακή βυρσοδεψία στην Άμφισσα, 18ος-20ός αιώνας*, 2006, σελ. 12-19. Για το επάγγελμα του βυρσοδέψη στην Άμφισσα και τη συνοικία Ταμπάκικα βλ. Γ. Α. Παππάς, «Τα Ταμπάκικα των Σαλώνων», *Φωκικά Γράμματα*, Άμφισσα 1979, σελ. 63-90· Ειρ. Ρένεση, ό. π., σελ. 20-45· Α. Τσαρούχα, «Αρχαιολογικός χώρος: Άμφισσα», *Αρχαιολογία 132 (2020)*, σελ. 139-140.
- ⁶⁰ Το πλήρες απόσπασμα παρατίθεται στο Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 234-238.
- ⁶¹ Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 241.
- ⁶² Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 242.
- ⁶³ Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 243.
- ⁶⁴ Π. Καλονάρος, ό. π., σελ. 246.
- ⁶⁵ Τ. Μ. Φιλιππόπουλος, ό. π., σελ. 454.
- ⁶⁶ Πληροφορίες για το ναό και κυρίως για την αγιογράφησή του στο Ν. Δ. Φουσέκης κ.α., *Σπύρος Παπαλουκάς. Μητροπολιτικός Ναός Άμφισσα*, Αθήνα 2016.
- ⁶⁷ Αναλυτικά η επίσκεψη του Dodwell περιγράφεται από τον ίδιο στο Δ. Κραβαρτόγιαννος, ό. π., σελ. 347-353.
- ⁶⁸ Το απόσπασμα και το πλήρες κείμενο της επιστολής προέρχονται από το Μ. Δ. Δασκαλοπούλου, *Γυναίκες της Φωκίδας στην Επανάσταση του '21*, Άμφισσα 2020, σελ. 31-34.
- ⁶⁹ Δ. Κραβαρτόγιαννος, ό. π., σελ. 474.
- ⁷⁰ Δ. Κραβαρτόγιαννος, ό. π., σελ. 422-431.
- ⁷¹ Δ. Κραβαρτόγιαννος, ό. π., σελ. 448-449.
- ⁷² Δ. Κραβαρτόγιαννος, ό. π., σελ. 291-292.

Πηγές:

Ευθυμίου ιερομονάχου, Χρονικόν του Γαλαξειδίου.
 Ήροδότου Ίστοριή.
 Θουκυδίδου Ίστορία.
 Ξενοφώντος Οικονομικός.
 Πausανίου Έλλάδος Περιήγησις, Ι΄ (Φωκικά).
 Πλουτάρχου Ήθικά.
 Προκοπίου Περί Κτισμάτων.
 Στράβωνος Γεωγραφικά.

Μονογραφίες, άρθρα, συλλογικοί τόμοι:

Αγγέλλου, Ευαγγελία, *Η γυναίκα στο Βυζάντιο*, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Ημερολόγιο 2017, Θεσσαλονίκη 2016.

Blanck, Horst, *Εισαγωγή στην ιδιωτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων* (μετάφ. Αλίκη Μουστάκα), Αθήνα 2007.

Γρηγορόβιος, Φερδινάνδος, *Ιστορία της πόλεως Αθηνών κατά τους Μεσαιωνικούς Χρόνους*, τόμος Α΄ (μεταφρ. Σπυρ. Λάμπρου), Αθήνα 1904.

Δασκαλοπούλου, Μάντυ Δ., *Γυναίκες της Φωκίδας στην Επανάσταση του '21*, Άμφισσα 2020.

Hansen, Mogens Herman-Nielsen, Thomas Heine (ed.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, Oxford 2004.

Ιστορία Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ), τόμοι Ε΄, Η΄, ΙΑ΄.

James, Sharon L. and Dillon, Sheila (eds), *A Companion to Women in the Ancient World*, Blackwell Publishing Ltd. 2012.

Καλαμαρά, Παρασκευή (επιμ.), *Οικείες Ιστορίες, Διαχρονικές αφηγήσεις οικιστικής αρχιτεκτονικής και οικογενειακού βίου*, Αθήνα 2008.

Καλονάρος, Πέτρος, *Ιστορία της πόλεως Αμφίσσης* (απόδοση Κωνσταντίνα Βάρσου), Άμφισσα 1997.

Καψάλης, Γεράσιμος Δ., «Άμφισσα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (Φοίνιξ), β΄ εκδ., τόμος Δ΄.

Κονιδάρης, Γεράσιμος Ι., *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, τόμος Β΄, Αθήνα 2011².

Κουντούρη, Έλενα, «Ο θολωτός τάφος στη θέση Άμπλιανος: τα πρώτα στοιχεία», <https://www.archaiologia.gr/blog/2016/11/18/o-tholwtos-tafos-sth-thesh-amplian-os-ampf/>, 18 Νοέ. 2016.

Κουντούρη-Γαλανάκη, Ελεωνόρα, «Η “εικονοκλαστική” Notitia 3 και το λατινικό πρότυπο της», *Σύμμεικτα 10*, ΕΙΕ, Αθήνα 1996.

Κραβαρτόγιαννος, Δρόσος, *Ιστορία της πόλεως Αμφίσσης*, Συμπληρώματα, Άμφισσα 1997.

Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Μαρία (επιμ.), *Οι αμέτρητες όψεις του Ωραίου στην αρχαία τέχνη*, κατάλογος εκθέσεως Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, Αθήνα 2018.

Lerat, Lucien, *Οι Εσπέριοι Λοκροί II Ιστορία, θεσμοί, προσωπογραφία* (μετάφ. Δέσποινα Δ. Χατζηβασιλείου), Άμφισσα 2009.

Μαρκόπουλος, Θάνος, *Στο σχολείο με... χαρτί και καλαμάρι*, Αθήνα 2008.

Mossé, Claude, *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα* (μετάφ. Αθανάσιος Δ. Στεφανής), Αθήνα 2008.

Μουτζάλη, Αφέντρα Γ., «Ο ρόλος των γυναικών στο Βυζάντιο. Κοινωνική ταυτότητα του φύλου και καθημερινή πραγματικότητα» στο *Αρχαιολογία* 69 (1998), σελ. 10-21.

Olsen, Barbara A., *Women in Mycenaean Greece. The Linear B Tablets from Pylos and Knossos*, New York 2014.

Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή (επιμ.), *Το Κάστρο των Σαλώνων (Άμφισσας). Ιστορική Διαδρομή-Δυνατότητες και Προοπτική Ανάδειξης*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Άμφισσα 22, 23 και 24 Νοεμβρίου 2013, Άμφισσα 2014.

Παπαχατζής, Νικόλαος, *Η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1987.

Παππάς, Γεώργιος Α., «Τα Ταμπάκια των Σαλώνων», *Φωκικά Γράμματα*, Άμφισσα 1979, σελ. 63-90.

Πετρόχειλος, Νικόλαος, «Αρδευτικό Έργο Ελαιώνα Άμφισσας: Θολωτός τάφος στον Άμπλιανο Άμφισσας», *ΑΔ* 69 (2014) *Χρονικά Β1β*, σελ. 1315-1317.

Πετρόχειλος, Νικόλαος, «Αρδευτικό Έργο Ελαιώνα Άμφισσας: Άμπλιανος», *ΑΔ* 70 (2015) *Χρονικά Β1β*, σελ. 545.

Πλατή, Μαρίνα - Μάρκου, Ελένη, *Το ένδυμα στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2015.

Ρένεση, Ειρήνη, *Η παραδοσιακή βυρσοδεψία στην Άμφισσα, 18ος-20ός αιώνας*, 2006.

Roussel, Pierre, "Delphes et l' Amphiclionie après la guerre d' Aitolie", *BCH* 56 (1932), σελ. 1-36.

Σταμπολίδης, Νικόλαος Χρ.-Φάππας, Ιωάννης (επιμ.), *Κάλλος. Η υπέρτατη ομορφιά, κατάλογος εκθέσεως Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα 2021.

Steel, Louise, "Little Women: Gender, performance, and gesture in Mycenaean female figurines", *Journal of Anthropological Archaeology* 58 (2020), σελ. 1-15.

Τσαρούχα, Ανθούλα, «Αρχαιολογικός χώρος: Άμφισσα», *Αρχαιολογία* 132 (2020), σελ. 118-140.

Φιλιππόπουλος, Τάσος Μ., *Για να γνωρίσουμε τον τόπο μας. Ιστορία της Φωκίδας (Αρχαίας Δωρίδας-Αιτωλίας-Εσπέριος και Οπούντιας Λοκρίδας). Προϊστορία-Αρχαιότητα-Ρωμαϊκά-Βυζαντινά-Νεότερα Χρόνια*, Πάτρα 2004.

Φουσέκης, Νικόλαος Δ. κ. α., *Σπύρος Παπαλουκάς. Μητροπολιτικός Ναός Άμφισσας*, Αθήνα 2016.

Οι εικ. 1, 3-6, 11-14, 16-18, 20-31, 33-42, 47-48, 50-51, 57, 60, 63-64 προέρχονται από το αρχείο της ΕΦ.Α. Φωκίδος.

Οι εικ. 7-8 προέρχονται από το αρχείο της ΕΦ.Α. Βοιωτίας.

Οι εικ. 9-10 και 32 προέρχονται από το αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Η εικ. 15 προέρχεται από το αρχείο του Νομισματικού Μουσείου (φωτογραφία Γεώργιος Μεστούσης).

Οι εικ. 44-46 προέρχονται από το αρχείο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης.

Τα δικαιώματα επί των απεικονιζόμενων μνημείων στις φωτογραφίες απ' όλες τις παραπάνω υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού ανήκουν στο Υπουργείο Πολιτισμού (ν. 4858/2021). © Υπουργείο Πολιτισμού – Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων.

Εικ. 19 Image courtesy Clark Art Institute (clarkart.edu) © Clark Art Institute.

Η εικ. 43 προέρχεται από το Δρόσος Κραβαρτόγιαννος, «Αμφισσαϊκό εύρημα φραγκικών τονρεσίων (ΙΓ'-ΙΔ' αι.), Τετράμηνα (1977), σελ. 1066-1072, Άμφισσα.

Οι εικ. 49, 52, 58-59 προέρχονται από το αρχείο του Ιδρύματος Αικ. Λασκαρίδη.
© Ίδρυμα Αικ. Λασκαρίδη.

Η εικ. 53 προέρχεται από το αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου.
© Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Η εικ. 54 προέρχεται από το βιβλίο της Πέγκυ Αραβαντινού-Τζε, Παραδοσιακά Ελαιοτριβεία, *Αποθήκες Εμπορίας Βρώσιμης Ελιάς & Βαρελοποιεία Νομού Φωκίδας*, Άμφισσα 2010, σελ. 222, εικ. 4.3.

Η εικ. 55 προέρχεται από το προσωπικό αρχείο των Ζαχαρούλας Γάτου-Παναγούλας Καμπεράκη.

Η εικ. 56 προέρχεται από το αρχείο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.
© Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο.

Η εικ. 61 προέρχεται από το αρχείο της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Άμφισσας.
© Δημοτική Βιβλιοθήκη Άμφισσα.

Η εικ. 62 προέρχεται από το προσωπικό αρχείο του Θεοφάνη Τσάκαλου.

Ο χάρτης στην εικ. 2 σχεδιάστηκε από τον Σπ. Πίστα.

Ανακαλύπτοντας τη Φωκίδα

Εκπαιδευτικές δράσεις σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους
της Εφορείας Αρχαιοτήτων Φωκίδος

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού
και Αθλητισμού

Γενική Διεύθυνση
Αρχαιοτήτων και
Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Εφορεία
Αρχαιοτήτων
Φωκίδος

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

